

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КРИВОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Факультет географії, туризму та історії
Кафедра історії України та правознавства

«Допущено до захисту»

Завідувач кафедри

(підпис) (прізвище, ініціали)
«__» _____ 20__ р.

Реєстраційний № _____

«__» _____ 20__ р.

ВЕЛИКИЙ ТЕРОР 1937–1938 рр. В ІСТОРИЧНІЙ ПАМ'ЯТІ
УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Кваліфікаційна робота студентки
групи П-м-14
ступінь вищої освіти магістр
спеціальності 014.03 Середня освіта (Історія)

Качан Дарини Віталіївни

Керівник: д.і.н., професор Романець Н. Р.

Оцінка:

Національна шкала _____

Шкала ECTS _____ Кількість балів _____

Голова ЕК _____

(підпис) (прізвище, ініціали)

Члени ЕК _____

(підпис) (прізвище, ініціали)

(підпис) (прізвище, ініціали)

(підпис) (прізвище, ініціали)

(підпис) (прізвище, ініціали)

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЧНІ, ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	8
1.1. Стан наукової розробки проблеми.....	8
1.2. Структура джерельної бази.....	18
1.3. Методи дослідження.....	23
Висновки до 1 розділу.....	29
РОЗДІЛ 2. ВЕЛИКИЙ ТЕРОР 1937–1938-х рр. В РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРИЧНІЙ ПАМ’ЯТІ.....	30
2.1. Великий терор 1937–1938-х рр. в радянському публічному просторі та науковому дискурсі.....	30
2.2. Радянська мемуарна і художня література як джерело формування історичної пам’яті про Великий терор 1937–1938-х рр.	36
Висновки до 2 розділу.....	61
РОЗДІЛ 3. ФОРМУВАННЯ УЯВЛЕНЬ ПРО ВЕЛИКИЙ ТЕРОР 1937–1938 рр. В ІСТОРИЧНІЙ ПАМ’ЯТІ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА.....	64
3.1. Державна політика історичної пам’яті про Великий терор в Україні.....	64
3.2. Місця пам’яті масових репресій 1937–1938-х рр. у контексті формування історичної пам’яті.....	86
3.3. Особливості уявлень про Великий терор 1937–1938 рр. в історичній пам’яті сучасного українського суспільства.....	97
Висновки до 3 розділу.....	102
ВИСНОВКИ.....	104
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	109

ВСТУП

Актуальність теми. Сьогодні для України засадничими моментами у переосмисленні власної історії є подолання радянських стереотипів та тоталітарного спадку, а відтак – формування нової політики в галузі історичної пам'яті, націотворчої за змістом. Однак, сучасний етап розвитку української держави наочно демонструє існування глибинних проблем у духовному та соціокультурному вимірах національної пам'яті, яка, без перебільшення, є вагомим чинником самоідентифікації та консолідації суспільства.

Зміни в політичній та суспільній дійсності обов'язково впливають на трансформацію або вироблення політики пам'яті з відповідними аспектами щодо конструювання образів минулого. У цьому контексті наразі спостерігаємо звернення уваги вчених від виявлення причин, перебігу та наслідків Великого терору 1937–1938 рр., до дослідження спогадів очевидців сталінських репресій та впливу означених подій на формування історичної пам'яті суспільства. Останнє постає новою науковою проблемою та визначає актуальність даної теми.

Значущим у розкритті змісту теми є відображення впливу радянських цінностей та орієнтирів, соціального й правового розвитку країни, основоположних трансформацій в українській державі на формування й зміну національної пам'яті як визначального чинника ідентичності. Увиразнення останньої, в свою чергу, впливає на характер державної політики пам'яті.

Актуальність означеної теми пов'язана і з відсутністю у вітчизняному публічному дискурсі єдиного погляду на позиціонування минулого. Так, незважаючи на те, що український народ упродовж багатьох десятирічь ХХ ст. ставав об'єктом політичних репресій більшовицької влади, наразі сформувались дві полярні концепції щодо трактування історичної пам'яті про українське минуле: радянсько– або російськоцентрична з виразним пропагуванням її прибічниками спільності походження та розвитку «братніх народів», і

національно орієнтовна – з наголошенням на утвердженні власної концепції історії України. Саме існування першої концепції та створення в її лоні численних міфологем, які передбачають формування в українців комплексу меншовартості, свідчать про довготривалу відсутність чіткої стратегії державної політики пам'яті та означеної історичної пам'яті суспільства.

Таким чином, однією з актуальних проблем, що потребує об'єктивного підходу та детального аналізу, є проблема відображення колективних уявлень про Великий терор 1937–1938 рр. в історичній пам'яті сучасного українського суспільства, враховуючи особливості її вироблення в радянський період. Результати дослідження допоможуть розкрити питання формування національної історичної пам'яті та її характеру від часу утворення незалежної України до сьогодні.

Мета магістерської роботи – комплексне дослідження передумов, причин, особливостей форм і методів формування історичної пам'яті про Великий терор 1937–1938 рр. в українському суспільстві на основі опрацювання історичних джерел та літератури, залучених до роботи.

Поставлена мета передбачала вирішення дослідницьких завдань:

- охарактеризувати ступінь наукової розробки проблеми у вітчизняній та зарубіжній історіографії;
- виявити, систематизувати та класифікувати джерельну базу дослідження;
- визначити і обґрунтувати теоретико-методологічну основу дослідження;
- висвітлити особливості відображення проблеми Великого терору 1937–1938-х рр. в радянському публічному просторі та науковому дискурсі;
- охарактеризувати радянську мемуарну і художню літературу як джерело формування історичної пам'яті про Великий терор 1937–1938-х рр.;
- розглянути державну політику історичної пам'яті про Великий терор в Україні;

- охарактеризувати місця пам'яті масових репресій 1937–1938-х рр. у контексті формування національної пам'яті;
- висвітлити особливості уявлень про Великий терор 1937–1938 рр. в історичній пам'яті сучасного українського суспільства.

Об'єктом дослідження виступає історична пам'ять українського суспільства про радянську репресивну політику 1937–1938-х рр. як колективне та індивідуальне знання про відповідне минуле у формі його наукових, публіцистичних та художніх репрезентацій.

Предметом дослідження є процес формування історичної пам'яті українського суспільства про Великий терор 1937–1938 рр.

Хронологічні межі роботи охоплюють період з 1956 р. по 2019 р. Нижня межа дослідження (1956 р.) окреслена у зв'язку зі скликанням XX з'їзду КПРС, на якому відбулось засудження культу особи Й. Сталіна і було започатковано висвітлення теми Великого терору в публічному дискурсі. Визначення верхньої межі дослідження (2019 р.) зумовлено сучасним процесом відображення радянської репресивної політики в українській історичній пам'яті та трансформації державного курсу відповідно до зміни суспільних уявлень в окресленій галузі.

Географічні межі роботи окреслені територією УРСР – України 1956–2019 рр. відповідно до тодішнього адміністративно-територіального поділу.

Методологічна основа дослідження базується на принципах історизму, об'єктивності та всебічності. Конкретно-методологічний арсенал дослідження включає різноманітні методи:

- загальнонаукові: історичний, логічний (аналіз, синтез, дедуктивний, індуктивний, узагальнення й систематизації), системно-структурний;
- спеціально-історичні (історіографічні, проблемно-хронологічний, періодизації);
- конкретно-історичні (історико-порівняльний та історико-генетичний);

- міждисциплінарні (принцип історичного антропологізму, анкетування, компаративний).

Практичне значення дослідження полягає в тому, що результати роботи можуть бути використані при підготовці узагальнюючих праць з проблем національної пам'яті, під час вивчення механізмів реалізації державної політики в галузі історичної пам'яті на прикладі проблеми позиціонування радянської репресивної політики 1937–1938 рр., включені до викладання спецкурсів у якості впровадження нових знань в системі підготовки спеціалістів педагогічного профілю.

Апробація магістерської кваліфікаційної роботи проводилась:

1. 23 листопада 2018 р. на Міжнародній науково-практичній конференції «Репресивна політика більшовицької влади щодо населення Поділля та Волині в першій половині ХХ ст.» (до 80-х роковин Великого терору – масових репресій 1937–1938 рр.), Хмельницький університет управління та права, м. Хмельницький;
2. 26 квітня 2019 р. на 72-й Міжнародній науковій конференції «Каразінські читання», Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна, м. Харків;
3. 10–11 травня 2019 р. на ІХ Міжнародній науково-практичній конференції «Аркасівські читання», Миколаївський національний університет ім. В. О. Сухомлинського, м. Миколаїв;
4. 13 травня 2019 р. на підсумковій студентській науковій конференції, Криворізький державний педагогічний університет, м. Кривий Ріг.

Публікації за результатами дослідження:

1. Великий терор 1937–1938-х рр. в радянському публічному просторі та науковому дискурсі. Вісник державного архіву Хмельницької області «Подільська старовина». Хмельницький, 2018. № 3 (3). С. 101–104.

2. Радянська мемуарна і художня література як джерело формування історичної пам'яті про Великий терор 1937–1938 рр. Каразінські читання (істор. науки) : Тези доповідей 72-ї Міжнародної наукової конференції (м. Харків, 26 квітня 2019 р). Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2019. С. 122–123.
3. Тема Великого терору 1937–1938 рр. на сторінках мемуарної та художньої літератури радянського періоду. Аркасівські читання : історична наука на сучасному етапі розвитку української державності. Матеріали ІХ Міжнародної наукової конференції (10–11 травня 2019 р.). Миколаїв: МНУ ім. В. О. Сухомлинського, 2019. С. 58–60.
4. Тема Великого терору 1937–1938 рр. на сторінках мемуарної та художньої літератури радянського періоду. Шляхами Клію : студентський науковий альманах. Матеріали підсумкової студентської конференції 2019 року / За ред. Н. Печеніна, В. Яшин. Кривий Ріг, 2019. Число 1 (весна). 45 с. С. 15–19.

Структура роботи зумовлена метою та завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, трьох розділів (вісім підрозділів), загальних висновків, списку використаних джерел та літератури. Загальний обсяг магістерської роботи – 117 сторінок, із яких 108 основного тексту. Список використаних джерел та літератури складає 107 найменувань.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЧНІ, ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки проблеми

За предметом дослідження та рівнем узагальнення наукову літературу з даної проблеми можна поділити на дві групи. Першу становлять праці зарубіжних та вітчизняних науковців, в яких висвітлюються теоретико-методологічні аспекти теми Великого терору 1937–1938 рр.

Природно, що дослідження репресивної політики сталінізму почалось на Заході, адже в Радянському Союзі і в період хрущовської «відлиги», і за часів брежнєвського «застою» тема масового терору залишалась глибоко табуованою. Переломним моментом у розвитку дискусій про мету, масштаби й наслідки сталінського репресивного курсу вважається вихід у 1968 р. книги Р. Конквеста «Великий терор: сталінські чистки 30-х рр.» [95]. У тринадцятьох розділах праці на основі величезного масиву документів (архівних джерел, свідчень очевидців, іноземних і радянських публікацій) автор поетапно розкриває спрямованість терору, перебіг чисток та їхнє кількісне охоплення, методику переслідувань і допитів тощо. Важливо те, що масове народоббивство науковець пов'язує з конкретними іменами злочинців, серед яких керівники СРСР від вищої до найнижчої ланок. Книга містить і окрему «Українську главу» щодо розмаху Великого терору в УРСР [95, с. 398–409]. Необхідно зазначити, що дослідження Р. Конквестом одного із найбільш замовчуваних періодів історії СРСР складає теоретичне підґрунтя для вивчення проблем Великого терору.

Французький історик та радянолог Н. Верт у своїй праці «Терор і безлад. Сталінізм як система» аналізує переосмислення науковцями проблеми Великого терору і зауважує, що «в реальності “Великий терор” був ... смертоносною

кульмінацією практики поліцейського управління суспільством», відправним пунктом якої стала насильницька колективізація та депортація селян, а не вбивство С. Кірова [83, с. 235, 258]. Науковець висвітлює репресії проти національних груп, розглядає секретні постанови Політбюро ЦК КПРС та «оперативні накази» НКВС щодо регламентації чисток різних категорій «ворогів», аналізує передумови та механізми впровадження «куркульської операції». Н. Верт висновує, що широкомасштабні репресії 1937–1938 рр. були розгорнуті сталінським керівництвом з метою остаточно (після колективізації та розкуркулення) дисциплінувати суспільство та вирішити проблему знищення «людей минулого» [83, с. 259].

Масштабне вивчення Великого терору починається в Україні з 1989–1991 рр., коли були видані перші наукові розвідки, які висвітлювали вказану проблематику. Передусім, це – праці Ю. І. Шаповала, в яких вчений зосередив увагу на механізмах фабрикації чекістами справ про «контрреволюційні» злочини (шпигунство, шкідництво тощо), порушив питання впливу репресій 1937–1938-х рр. на розвиток суспільства та торкнувся проблеми матеріалізації історичної пам'яті в контексті аналізу Биківнянської трагедії [106; 107].

Фундаментальною узагальнюючою працею українських науковців стала колективна монографія «Політичний терор і тероризм в Україні ХІХ–ХХ ст. Історичні нариси», підготовлена за редакцією В. А. Смоля [103]. У п'яти розділах книги за авторства С. І. Білоконя, В. М. Даниленка, Ю. А. Киричука, С. В. Кульчицького та Ю. І. Шаповала, висвітлено політичний терор сталінського періоду: практику репресій проти різних суспільних прошарків та етносів. Однак, питання національної пам'яті про Великий терор у зазначеній монографії авторами не порушується.

Дослідник С. І. Білокінь підготував ґрунтовну історіографічну розвідку, в якій аналізуються публікації українських вчених-емігрантів про Биківню та поховання жертв сталінського терору у Вінниці [79]. Окрім того, авторству

науковця належить восьмий розділ у вищезазначеній монографії, присвячений управлінню державним терором [103].

Вагомим здобутком вітчизняної історіографії є публікація багатотомної серії науково-документального видання «Реабілітовані історією» за редакцією П. Т. Тронька, започатковане в Україні в 1992 р. [102]. Структура кожного тому багатожанрового видання налічує декілька книг, які присвячені окремій області України. Важливо зазначити, що із 1994 р. за ініціативи головної редколегії «Реабілітовані історією» розпочався випуск часопису «З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ», що є фаховим виданням у сфері дослідження проблематики тоталітаризму [87].

Механізми здійснення Великого терору, питання проведення «куркульської операції» у Вінниці та висвітлення долі організаторів масового народоббивства висвітлені в працях В. Ю. Васильєва та Р. Ю. Подкура [81; 82]. Вчені вводять до наукового обігу раніше неопубліковані архівні матеріали радянських спецслужб щодо діяльності останніх на Поділлі за доби Великого терору 1937–1938-х рр. Також у дослідженнях науковців знаходимо важливу інформацію про вінницькі поховання із кількісним означенням загиблих та статисткою розстріляних за соціальними групами в межах здійснення «куркульської операції».

За минулі роки з'явилися публікації, в яких усебічно розкривається здійснення репресивних чисток 1937–1938-х рр. у різних частинах СРСР. Каральні операції проти національних меншин на Дніпропетровщині (німців, поляків, чехів, греків та ін.) висвітлені в колективній праці «Репресії проти національних меншин на Дніпропетровщині» [105]. Для нас вказане дослідження цікаве в контексті вивчення особливостей історичної пам'яті українського суспільства про сталінські репресивні операції кінця 1930-х рр.

Другу групу наукової літератури становлять наукові розвідки, присвячені формуванню історичної пам'яті. Засадничою для розуміння цієї проблеми є

концепція «місць пам'яті», обґрунтована П. Нора в роботах «Франція – пам'ять» та «Всесвітнє торжество пам'яті» [101; 100]. Науковець визначив функції місць пам'яті, їх властивості та тенденції змін, охарактеризував роль суспільства в їх створенні, розвиткові та збереженні.

Зміст поняття «місця пам'яті» та існуючі в історіографії підходи щодо визначення рівнів та типів «місць пам'яті» аналізує в своєму дослідженні О. М. Любовець [97]. Вчена розкриває зміст концепції «місць пам'яті» П. Нора, її подальшого розвитку в праці А. Ассмана та зупиняється на типах місць пам'яті, виділених останнім: травматичні місця – місця масових вбивств і катувань, які для різних соціальних груп мають відмінне емоційне та смислове навантаження [97, с. 107–109]. О. М. Любовець так трактує сутність та зміст поняття «місця пам'яті»: «Місця пам'яті – це суб'єкти та носії інформації про історичне минуле, які на певному історичному розвитку перетворюються на символ чи образ уособлення або героїчні звитяги, або травматичні рани, стають своєрідним маркером соціальної або національної ідентичності та виконують функцію увічнення пам'яті» [97, с. 109]. Окрім того, науковиця представляє власну класифікацію «місць пам'яті», виокремлюючи п'ять рівнів: особистісний (спогади окремої людини про події життя), локальний (групова пам'ять певних соціальних або національних спільнот), регіональний (вшанування подій чи постатей, що суттєво вплинули на розвиток певного регіону, із їх чіткою фіксацією у свідомості населення регіону), загальнонаціональний (вшанування подій або постатей, які справили вирішальний вплив на процеси державотворення) та міждержавний (вшанування подій чи постатей, що стали важливою складовою історичного минулого різних народів) [97, с. 109–111]. О. М. Любовець наголошує, що «провідна роль політики пам'яті належить державі, яка формує запити суспільству та пропонує шляхи розв'язання суперечливих питань історичного минулого» [97, с. 112].

У науковій розвідці російської історикині О. Г. Путілової досліджені погляди П. Нора щодо «місць пам'яті», викладені ним у праці «Франція – пам'ять» [104]. Авторка вказує, що П. Нора наділяє «місця пам'яті» трьома сенсами – матеріальним, символічним та функціональним. Ці три аспекти завжди співіснують, наприклад: архівне сховище, зовні абсолютно матеріальне, не є місцем пам'яті допоки уява не наділить його символічною аурую; шкільний підручник, що є суто функціональним місцем, стає членом вказаної категорії на підставі того, що він слугує об'єктом ритуалу; хвилина мовчання, яка є прикладом символічного значення, виступає матеріальним мірилом часової єдності і служить закликом до спогадів. До того ж символічна складова місць пам'яті, за П. Нора, складається з двох протилежних елементів: з одного боку, домінуючих місць (тріумфальних, наділених національним та адміністративним авторитетом, що є об'єктами офіційних церемоній, куди приходять проти волі), з іншого – домінованих (місця паломництва та святилища спонтанної відданості, які є живим серцем пам'яті). О. Г. Путілова порушує і проблему кризи ідентичності, виділяючи її наслідки: коли суспільство втрачає власну ідентичність, колективна пам'ять насаджується шляхом здійснення комеморацій і створення меморіалів задля легітимізації державних ідеологій, а велика кількість травматичних подій сучасної історії визнається із запізненням їх значимості [104]. Таким чином, жертви вказаних подій страждають від руйнування ідентичності, а отже стає можливим деформація пам'яті щодо певних подій минулого.

У дослідженні А. Коник на основі актуальних праць західних науковців та матеріалів гуманітарної періодики з'ясовано зміст поняття «історична пам'ять» та охарактеризовано особливості розвитку пам'яті в епоху медіа культури [94]. Авторка зазначає, що «в широкому розумінні історичну пам'ять визначають як “фундамент національної ідентичності” (Н. Яковенко), “своєрідний потенціал народу” (Л. Добіжева), “історичні зрізи практично всіх виявів суспільної

свідомості» (В. Полянський)» [94, с. 155]. Структуру історичної пам'яті становить сукупність її складових елементів: мова, символи, традиції, усна народна творчість, обряди і звичаї та соціально-історичні образи [94, с. 156], тоді як «зміст історичної пам'яті розкривається і через функції, які вона виконує: запам'ятовування, збереження та відтворення суспільно-важливої історичної інформації, комунікативну, адаптаційну, ідентифікаційну, інтегративну, виховну, пізнавальну й світоглядну» [94, с. 156–157]. У роботі зустрічаємо тезу Дж. Онга про те, що «медіа культура небезпечна для традиційних комеморативних практик, оскільки призводить до деконструкції пам'яті, гіпомнезії» [94, с. 160]. Отже, проблема комеморації в сучасну епоху полягає в тому, що пам'ять деморалізується.

Основні шляхи реалізації політики пам'яті, що втілюють держави Центральної та Східної Європи, та її значення в сучасній політичній сфері європейських народів висвітлено в роботі О. М. Маклюк [98]. Науковиця розуміє під історичною пам'яттю «один із найскладніших феноменів суспільної свідомості, який складається з уявлень людей про минуле нації, держави», а політика пам'яті є «політикою держави у галузі формування історичної пам'яті» [98, с. 223–224]. Згідно О. М. Маклюк, політика пам'яті реалізується державою за допомогою таких механізмів: по-перше, в акцентуванні на «місцях пам'яті» з відповідними комеморативними практиками; по-друге, контролю розвитку історичної освіти через формування історичного світогляду (з особливою роллю шкільного підручника, зручного для «чистої ідеології»); по-третє, в створенні масових історичних наративів (просвітніх програм з історичної тематики, документального кіно, історичних фільмів тощо); по-четверте, у розробці нормативно-правових актів (законів), що «регламентують історичну пам'ять та впроваджують кримінальну відповідальність за публічне перекручення або підтримку тих чи інших історичних фактів» [98, с. 226–229]. Тож, допомогти в

конструктивному аналізі актуальної ситуації через призму трансформації історичного досвіду попередніх поколінь покликана політика пам'яті держав.

Докторка наук з історії Ю. Юрчук визначила основні поняття, підходи та критику студій пам'яті (memory studies) [99]. Вчена розуміє під «політикою пам'яті» «стратегічні плани і програми дій, які розробляють і проваджують різні політичні чи громадські діячі на загальнодержавному чи місцевому рівнях», тоді як «роботою пам'яті» є «практики і дискурси, які використовують у плануванні, обговоренні та реалізації певного способу пам'ятання» [99]. Ю. Юрчук наголошує, що «робота пам'яті», на відміну від «політики пам'яті», може бути несвідомою (наприклад, участь в ритуалах деяких осіб, що цілком не осмислюють їх сутності і, відповідно, розуміють дійство по-своєму). Науковиця виокремлює підходи до вивчення «пам'яті»: «вивчення офіційної урядової політики пам'яті»; «вивчення наративів окремих локальних спільнот» (шляхом усного опитування свідків певних подій минулого або опитування осіб, яким відомо про окремі події, але вони не були їх безпосередніми свідками); «вивчення практик “роботи пам'яті”» (перепоховання останків загиблих, паломництво, формування «пам'яті» шляхом впливу літератури, мистецтва тощо); «вивчення пам'ятників» [99]. Дослідниця звертається до питання «критики пам'яті»: більшість досліджень спрямовані на вивчення державної політики пам'яті, тоді як реципієнти на індивідуальному та локальному рівнях інтерпретують урядові меседжі по-своєму. Тобто, рецепція (сприйняття) вказаної політики у невеликих спільнотах залишається малодослідженою проблемою.

Поняття державної політики історичної пам'яті, її особливості та основні етапи провадження в Україні в 1990–2000-х рр. досліджуються в праці В. В. Бондара [80]. Науковець вказує, що «історична політика направлена на формування суспільно значущих історичних образів і образів ідентичності, які реалізуються в ритуалах та дискурсі», а головним елементом даної політики є політика пам'яті [80, с. 379, 380]. Відповідно до характеру діяльності вищих

органів державної влади, затвердженої законодавчої бази та ставлення Президентів до українського минулого, В. В. Бондар виокремлює такі етапи історичної політики в Україні: 1) 1991–2004 рр.: націоналізація символіки та публічної сфери, домінування державницького нарративу в річищі переважної амбівалентності та аморфності; 2) 2005–початок 2010 рр.: перехід до українського національного нарративу, увічнення «місць пам'яті», створення меморіалів із відповідними комеморативними практиками; 3) з початку 2010 р.: поєднання етносимволізму з радянськими елементами, боротьба з націоналізмом, статус російської мови в державі [80, с. 382–395]. Наразі виявляється можливим виділити четвертий етап державної політики в галузі історичної пам'яті, що знайшло відображення в даній роботі.

Для розуміння феномену національної пам'яті та її впливу на формування національної ідентичності важливе значення мають наукові розвідки А. М. Киридон [90; 91; 92]. Її дослідження висвітлюють проблему осмислення історичної пам'яті, існування в різних вимірах автобіографічної та колективної пам'яті, предмет та особливості спрямування політики пам'яті. А. М. Киридон вважає, що конструювання державою моновізії образу минулого, а не альтернативного моделювання може завдати непоправної шкоди історичній пам'яті. Саме це ми спостерігаємо, здійснюючи в роботі аналіз особливостей сучасної національної пам'яті українського суспільства.

У праці А. М. Киридон «Історик та політика пам'яті: “розщеплена ідентичність”» здійснено спробу простежити залежність професійної історіографії та політики пам'яті, окреслити підходи до осмислення ролі історика в означених процесах [89]. «Розщеплена ідентичність» виявляється в тому, що історик постає водночас безпосереднім учасником (свідком) історичного процесу та його дослідником, тому він «орієнтується на запити суспільства, формулюючи проблему власного дослідження», і «враховує логіку історичного знання» [89, с. 119]. А. М. Киридон наголошує, що «професійна історіографія ... перебуває в

тісному взаємозв'язку з інститутом владного історичного дискурсу», відповідно до чого «історик не може творити в неузгодженому просторі державної легітимації, а держава ... зацікавлена в появі необхідного історичного наративу» [89, с. 116–117]. Самих же носіїв влади формує певне середовище, а вони – «задають» політику пам'яті, тоді як «історик виступає модератором історичної пам'яті», відповідно до чого «національна історична наука» постає окремим вагомим інструментом урядової політики пам'яті [89, с. 118]. Таким чином, професійному історичному необхідно корелювати власні погляди з сучасними реаліями, що формують «розщеплену ідентичність» [89, с. 120].

Проблема пам'яті як аналітичної структури розглядається в науковій розвідці І. І. Колесник [93]. Дослідниця трактує «пам'ять» як концепт, що «постає як соціальний, а не індивідуальний феномен», конструює образи минулого, які є актуальними для сьогодення [93, с. 20]. І. І. Колесник виділяє наступні складові в моделі дії пам'яті: 1) виокремлення імен та постатей, що є важливими для ідентифікації суспільства або ж окремих соціальних груп; 2) відбір подій історичного минулого («подій-фаворитів», «мнемонічних піків» та «мнемонічних рівнин»); 3) вирізнення в механізмі пам'яті поворотних точок та етапів минулого [93, с. 20]. Науковиця наголошує на амбівалентній моделі національної пам'яті українців: мнемонічний діапазон «травми» та мнемонічний простір «тріумфу» знаходяться в опозиції, що є свідченням існування «невдоволення різних соціальних груп та впливових еліт ... існуючим порядком» [93, с. 21]. «Сутність механізму пам'яті становить процес перетворення індивідуальних споминів на колективну / історичну пам'ять» шляхом цілеспрямованого впливу творців пам'яті – професійних істориків, політиків, письменників тощо [93, с. 22]. Засобами ж репрезентації національної пам'яті є «місця пам'яті» (символічні, топографічні, монументальні) та ментальні мапи («створене людиною зображення частини навколишнього простору») [93, с. 22–23, 26].

Я. С. Калакура у дослідженні «Національна пам'ять: історіографічний контекст» простежує сутність проблеми національної пам'яті, функції та механізми її формування, стан дослідження питання в українській історіографії [88]. Вчений інтерпретує національну пам'ять «як усвідомлений і безперервний процес відбору, запам'ятовування, збереження і передачі наступним поколінням уявлень, знань і ціннісних оцінок знакових фактів, подій і постатей історії, які справили помітний вплив на ... самоідентифікацію нації» [88, с. 37–38]. Я. С. Калакура виокремлює функції національної пам'яті (ідентифікаційна, мобілізаційна, легітимації тощо), які тісно пов'язані із механізмами її формування, що мають в своїй основі такі чинники: 1) «соціальний досвід нації»; 2) «етнічний стереотип аксіологічного забарвлення»; 3) «історична традиція, що передається через спадкоємність поколінь»; 4) «емоційний компонент»; 5) «історична наука» [88, с. 35]. Щодо підходів до стратегії провадження державної політики пам'яті в минулій та сучасній практиці, то автор зводить їх до таких, що визначає Я. Й. Грицак: 1) «примусове нав'язування певної версії пам'яті та забуття»; 2) «відсутність стратегії пам'яті»; 3) «ігнорування війн у сфері суспільної пам'яті»; 4) «мовчазна згода ворогуючих сторін як прихильників різних версій історичного минулого в інтересах збереження цілісності країни» [88, с. 37]. Таким чином, історична (національна) пам'ять є не лише меморіальним носієм минулого, а й каталізатором сучасних змін на різних рівнях суспільного життя.

Отже, як засвідчує історіографічний огляд, у попередні роки зарубіжними та вітчизняними науковцями було підготовлено значний за обсягом і різний за аспектами та підходами масив наукових досліджень з проблеми Великого терору 1937–1938-х рр. Характерними ознаками публікацій є звернення авторів до системного висвітлення масових репресій, акцентування на процесі їхнього здійснення, етапах, масштабах, винуватцях, наслідках тощо. Та варто підкреслити, що вичерпні і комплексні дослідження щодо питання формування

історичної пам'яті в українському суспільстві про період радянських репресій 1937–1938-х рр. і досі відсутні, що й зумовило постановку окресленої проблеми в якості самостійного об'єкта дослідження.

1.2. Структура джерельної бази

Структура джерельної бази дослідження визначена специфікою обраної теми і передусім тим, що проблематика Великого терору в СРСР за умов цілковитої закритості архівних джерел фактично до кінця 1980-х рр. цілеспрямовано замовчувалась. Тому за браком документальних матеріалів важливу роль у висвітленні масових репресій 1937–1938 рр. за радянської доби відіграли мемуари та художні твори, які становлять першу та другу групу джерел нашого дослідження.

До мемуарної літератури про масовий терор 1937–1938-х рр., яка детально аналізується в роботі, відносимо такі джерела: «The black deeds of the Kremlin. A White book. Vol. 1: Book of testimonies» («Чорні справи Кремля. Біла книга. Частина 1. Книга свідчень»), «Невигадане» Л. Е. Разгона, «Занурення в п'їтьму» О. В. Волкова, спогади В. Я. Гамарник та А. М. Ларіної [75; 51–53; 7; 28; 12]. Означена мемуарна література багата фактографією, містить важливі спостереження авторів з проблеми масових репресій, характеризує радянську епоху доби Сталіна в цілому. Спогади базуються переважно на тюремному досвіді авторів. Ще одна особливість мемуарів, присвячених радянським репресіям – їх публікація прямо залежала від наявності цензури. Тому вони нерідко були надруковані через декілька десятиліть після написання.

Необхідно окремо зупинитися на праці «The black deeds of the Kremlin. A White book. Vol. 1: Book of testimonies» («Чорні справи Кремля. Біла книга. Частина 1. Книга свідчень»). У роки німецької окупації України розпочались широкі дослідження місць масових поховань закатованих у 1937–1938-х рр.

(Биківня та особливо Вінниця). І в 1953 р. у Торонто (Канада) побачила світ згадана колективна робота, в якій було задокументовано матеріали досліджень вінницьких поховань, плани могил, свідчення очевидців терору та світлини (всього 11), що мають особливу цінність [75]. Це – фундаментальна праця, яка містить відомості про одне з найбільших місць пам'яті Великого терору на території України, що в інформаційному відношенні стала основою для пізніших публікацій та видань.

Друга група джерел представлена літературними творами «Архіпелаг ГУЛАГ» О. І. Солженіцина, «Діти Арбату» А. Н. Рібакова, в яких у художній формі висвітлені події Великого терору 1937–1938 рр. [62–64; 57; 58]. «Діти Арбату» А. Н. Рібакова відтворюють загальну атмосферу доби Великого терору, образ мислення людей, їх уявлення про соціальні орієнтири, ставлення до більшовицької влади і масових репресій [57; 58]. А твір О. І. Солженіцина «Архіпелаг ГУЛАГ» є відображенням радянської репресивної політики в її еволюційному розрізі: від початку створення машини терору за часів В. Леніна до її остаточного оформлення у період чисток Й. Сталіна [62–64]. Оскільки автори цих творів самі стали жертвами сталінського терору, це вплинуло на висвітлення даної тематики.

Третьою групою джерел, які є важливими для розуміння суспільної свідомості у післясталінський період, є доповіді перших осіб СРСР: виступ М. С. Хрущова «Про культ особи та його наслідки» на XX з'їзді КПРС (25 лютого 1956 р.), доповіді генсека ЦК КПРС М. С. Горбачова «Жовтень і перебудова: революція продовжується» (2 листопада 1987 р.) та першого секретаря ЦК КПУ В. В. Щербицького «Шляхом жовтня – шляхом революційних перетворень» (5 листопада 1987 р.), присвячені 70-річчю Жовтневої революції [13; 14; 15]. Зазначені доповіді є тенденційними та однобічними, відзначаються виразною схожістю з іншими офіційними радянськими документами, проте мають важливу

змістовну складову, необхідну для осягнення суті радянської політики на окремих етапах функціонування держави.

Отже, перші групи джерел використанні для дослідження особливостей радянської історичної пам'яті про Великий терор 1937–1938-х рр.

Проблема формування уявлень про репресивну політику кінця 1930-х рр. в історичній пам'яті сучасного українського суспільства висвітлюється за широкого залучення наступних груп джерел. Важливу групу джерел становлять нормативно-правові акти, що регламентували державну політику пам'яті про Великий терор: закони України, укази та розпорядження Президента України, постанови Кабінету Міністрів України та Верховної Ради України, розпорядження Кабінету Міністрів України.

Залежно від суб'єктів, що видали акти, виокремлюємо наступні види нормативно-правових актів, які є засадничими для формування державної політики пам'яті про масові репресії 1937–1938-х рр.:

1. Закони України: «Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років» (№ 962-ХІІ від 17 квітня 1991 р.), «Про засади державної мовної політики» (№ 5029-VI від 3 липня 2012 р.), «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років» (№ 316-VIII від 9 квітня 2015 р.), «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» (№ 317-VIII від 9 квітня 2015 р.), «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення процедури реабілітації жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років» (№ 2325-VIII від 13 березня 2018 р.) [47; 37; 36; 38; 35].
2. Постанова Верховної Ради України «Про відзначення пам'ятних дат і ювілеїв у 2017 році» (№ 1807-VIII від 5 жовтня 2017 р.) [34].

3. Укази Президента України: «Про надання Державному історико-меморіальному заповіднику «Биківнянські могили» статусу національного» (№400/2006 від 17 травня 2006 р.), «Про заходи у зв'язку з 70-ми роковинами Великого терору – масових політичних репресій 1937–1938 років» (№ 431/2007 від 21 травня 2007 р.), «Про розсекречення, оприлюднення та вивчення архівних документів, пов'язаних з українським визвольним рухом, політичними репресіями та голодоморами в Україні» (№ 37/2009 від 23 січня 2009 р.), «Питання Українського інституту національної пам'яті» (№ 1086/2010 від 9 грудня 2010 р.), «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади» (№ 1085/2010 від 9 грудня 2010 р.), «Про заходи у зв'язку з 80-ми роковинами Великого терору – масових політичних репресій 1937–1938 рр.» (№ 75/2017 від 23 березня 2017 р.) [44; 41; 48; 31; 45; 42].
4. Розпорядження Президента України «Про заходи щодо вшанування пам'яті жертв політичних репресій, похованих у селищі Биківня» (№ 98/94-рп від 11 серпня 1994 р.) [43].
5. Постанови Кабінету Міністрів України: «Про створення Державного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили» (№ 546 від 22 травня 2001 р.), «Про затвердження Положення про Український інститут національної пам'яті» (№ 927 від 5 липня 2006 р.), «Деякі питання Українського інституту національної пам'яті» (№ 684 від 12 листопада 2014 р.) [49; 40; 10].
6. Розпорядження Кабінету Міністрів України: «Про затвердження плану заходів на 2017–2018 роки у зв'язку з 80-ми роковинами Великого терору – масових політичних репресій 1937–1938 років» (№ 819-р від 15 листопада 2017 р.) [39].

Залучення нормативно-правових актів до розгляду державного курсу щодо конструювання політики пам'яті дозволяє здійснити ґрунтовний аналіз останньої

в контексті формування національної пам'яті про Великий терор від здобуття незалежності до сьогодення. Звернення до політики пам'яті робить можливим побачити, якою є власне історична пам'ять: сформована на моновізії минулого або ж наділена альтернативним конструктом.

Наступна група джерел представлена шкільними підручниками з історії України для 10-го та 11-го класів, в яких було проаналізовано змістовне висвітлення укладачами питання Великого терору 1937–1938-х рр. [6; 8; 17–19; 32; 33; 55; 66; 68–71]. Необхідно підкреслити, що шкільний підручник виступає специфічним джерелом формування колективної пам'яті і є одним із механізмів реалізації державної політики в галузі історичної пам'яті.

Окремою частиною джерельної бази стали місця пам'яті – місця масових страт та поховань жертв сталінського терору 1937–1938-х рр. У нашому дослідженні місця пам'яті є географічно локалізованими об'єктами, що виконують функцію закріплення в національній пам'яті незаконних репресій. Серед них розглядаємо: Національний історико-меморіальний заповідник «Биківнянські могили» (Київська обл.), масові поховання у Вінниці (3 ділянки: Центральний парк культури і відпочинку, колишній міський цвинтар та фруктовий сад на вул. Підлісній), інші увічнені й необліковані місця масових захоронень жертв терору в деяких містах України [1; 2; 23; 24; 29; 60; 75; 77; 79; 81; 82]. Місця пам'яті виступають джерелами дослідження проблематики державного насильства та є найбільш виразною формою масового беззаконня та народних страждань. Практика їх меморіалізації є необхідною складовою підтвердження задекларованого владою курсу на засудження масових політичних репресій 1937–1938-х рр., реабілітації жертв Великого терору та їх гідного вшанування.

Самостійну групу джерел становлять тематичні новинні публікації медіа-центрів, чий інформаційний контент висвітлює, передусім, домінуючі в суспільстві позиції з тієї чи іншої проблеми: «Радіо Свобода», «Новая газета»,

«BBC News Україна», «Укрінформ», «УНІАН», «Дзеркало тижня» [16; 25; 27; 59; 72; 74; 84; 106]. Досліджені нами статті були присвячені, переважно, питанням державної політики пам'яті, місцям пам'яті та їх дослідникам, і опубліковані з 2007 по 2019 рр. Так, наприклад, проблема відкриття архівів КДБ порушувалась в мас-медіа в 2009 р. та 2010 р., а питання кількості жертв, що спочили в Биківні, – в 2019 р. Це, відповідно, корелюється з державною політикою в галузі історичної пам'яті. Таким чином, аналіз медіа-джерел дає змогу виявити сформовані в суспільстві візії та динаміку їх домінування щодо питання Великого терору 1937–1938-х рр.

В цілому, увесь джерельний комплекс роботи репрезентований опублікованими джерелами. Залучення до роботи різноманітних видів джерел, їх порівняння та синтез дозволяє уникнути упередженості, однобічності та описового характеру дослідження. У підсумку, розглянутий комплекс джерел є репрезентативним і достатнім для вирішення всього діапазону дослідницьких завдань роботи.

1.3. Методи дослідження

Проблема формування історичної пам'яті передбачає використання методологічних підходів відповідно до предмету, мети й завдань історичного дослідження. У зарубіжній історіографії до таких підходів, зокрема, належить концепція «місць пам'яті», запропонована французьким істориком П. Нора. Науковець визначив місця пам'яті як своєрідні точки зіткнення колективної пам'яті, що наділені «символічною аурую» та виконують функцію увічнення пам'яті [100; 101]. За П. Нора місце пам'яті необов'язково має існувати лише в географічному сенсі, хоча в нашому дослідженні це саме географічно локалізовані об'єкти. Отже, місця пам'яті репресивних чисток 1937–1938-х рр. наділені особливою функцією творення національної ідентичності. Таким чином,

місця пам'яті відкривають можливість дослідити живе минуле, а отже – пізнавати його в сучасності.

Важливо і те, що П. Нора звертається до питання змісту понять «пам'ять» та «історія». Він зазначає, що пам'ять – це завжди актуальний феномен і неперервний зв'язок із сьогоденням, тоді як історія – репрезентація минулого. Пам'ять зберігає символічні спогади і є чутливою до їх відображень або заборон, історія ж воліє до критичного дискурсу та аналізу [101, с. 20]. Науковець акцентує на тому, що «пам'ять породжується тією соціальною групою, яку вона згуртовує», згадуючи заключення М. Хальбвакса про те, що «існує стільки ж пам'ятей, скільки і соціальних груп» [101, с. 20]. Тобто, «пам'ять за своєю природою є множинною і неподільною, колективною та індивідуальною», а історія має універсальне покликання [101, с. 20].

Поряд з тим, ми звертаємось до методологічних напрацювань вітчизняної науковиці А. М. Киридон у галузі проблематики пам'яті та спираємось на зазначений науковий доробок [90–92]. У своїх дослідженнях вчена аналізує концепт «історична пам'ять» і трактує його як «сукупність уявлень про соціальне минуле, які існують в суспільстві на масовому та індивідуальному рівнях, з урахуванням їх когнітивного, образного та емоційного аспектів», тож «масове знання про минулу соціальну реальність і є змістом “історичної пам'яті”» [91, с. 113]. Проте А. М. Киридон справедливо звертає увагу на широту діапазону трактування даного поняття. Тому нами, в залежності від змістовного аспекту розгляду питань дослідження, використовувались інтерпретаційні різновиди поняття «історична пам'ять»: індивідуальна та колективна пам'ять про минуле (коли йдеться про певну групу), соціальна пам'ять (відносно суспільства), визначальний чинник національної ідентичності, спосіб збереження й трансляції минулого (коли йдеться про «місця пам'яті»), синонім історичної свідомості (пізнання), складова самоідентифікації людини [91, с. 113]. А. М. Киридон підсумовує, що історична пам'ять є продуктом конкретної культурної формації

та виступає ретранслятором минулого лише в конкретний час із домінуючими візіями заданого минулого [91, с. 115].

Водночас А. М. Киридон зазначає, що поряд з поняттям «історична пам'ять» в літературі використовується і поняття «колективна пам'ять», базуючись на позиціях вже згаданого М. Хальбвакса [90]. Науковиця вказує, що існує особистісна пам'ять (внутрішня) та історична пам'ять (зовнішня / соціальна). При цьому колективна пам'ять, яка є продуктом міжособистісної взаємодії, розвивається за власними законами, обертаючись навколо індивідуальної пам'яті [90]. Таким чином, історична та особистісна пам'яті є частинами пам'яті колективної.

Ще одне поняття, яке є засадничим у нашому дослідженні – це «політика пам'яті». А. М. Киридон надає йому наступне визначення: «Політика пам'яті – це сукупність соціальних практик, спрямованих на репрезентацію (чи модифікацію) певних образів минулого (спільного), актуалізованих сучасним політичним контекстом» [92, с. 244]. Важливо зазначити, що предмет політики пам'яті є подвійним: з одного боку, це формування спільної пам'яті (як системи колективних уявлень про минуле), з іншого – вплив на індивідуальну пам'ять кожного громадянина [92, с. 244]. А. М. Киридон звертає увагу на те, що політика пам'яті «характеризується актуальністю та вибірковістю», тобто «вибудовується з огляду на конкретні внутрішні та зовнішні чинники функціонування держави та характер політичної влади» [92, с. 244, 245].

Комплексне усвідомлення подій періоду Великого терору 1937–1938-х рр. передбачає звернення до одного з підходів у дослідженні феномену тоталітарних режимів, а саме «тоталітарної» школи, яку репрезентують Х. Арендт, К. Фрідріх, Х. Лінц та інші. Обґрунтовано вказаний підхід у праці «Джерела тоталітаризму» Х. Арендт, де науковиця характеризує більшовицький режим як такий, що встановив тотальний контроль над усіма сферами життя суспільства [76].

Мета магістерської роботи та її дослідницькі завдання визначили комплекс застосованих у ній методів, в основу яких покладені засадничі принципи наукового пізнання: історизму, об'єктивності та всебічності.

Принцип історизму передбачає розуміння науковцем сутності й специфіки досліджуваного історичного періоду, подій та явищ у конкретному історичному середовищі. Даний принцип дозволив підійти до розгляду суспільних процесів і явищ у їх розвитку та динаміці, вивчити події у взаємозв'язку та взаємообумовленості. Застосування принципу історизму передбачало дослідження формування історичної пам'яті про Великий терор 1937–1938-х рр. у контексті важливих політичних процесів, що відбувались в СРСР та незалежній українській державі. Дотримання принципу історизму дозволило виявити різнобічний вплив політичних інститутів на конструювання бажаного національного історичного наративу.

Принцип наукової об'єктивності реалізувався через комплексний аналіз широкого кола джерел та їх порівняння. З огляду на значну політизованість теми конструювання пам'яті про сталінську репресивну політику 1937–1938-х рр. принцип об'єктивності мав особливе значення, оскільки вимагав виключення особистих симпатій та антипатій автора, максимальної неупередженості та розгляд означеної теми у всій її суперечливості, складності та багатогранності.

Невіддільним компонентом методологічної бази дослідження став принцип всебічності, який передбачав аналіз предмета наукової розвідки в контексті його внутрішніх та зовнішніх взаємозв'язків. Здійснюючи дослідження з урахуванням цього принципу, автор встановив, що державна політика пам'яті тісно корелюється із зовнішнім фактором (характером відносин з іншими країнами), а це, в свою чергу, впливає на підтримку заданого курсу історичного минулого (радянсько- / російськоцентричної або ж національно орієнтованої версії минулого).

Наведені принципи були реалізовані шляхом застосування комплексу загальнонаукових, спеціально-історичних, конкретно-історичних та міждисциплінарних методів.

Для досягнення мети дослідження найбільш корисними у групі загальнонаукових стали історичний, логічний та системно-структурний методи пізнання. За допомогою історичного методу автор проаналізував досліджувані процеси, події та явища у їх розвиткові та хронологічній послідовності з метою всебічного висвітлення. Складовими логічного методу є аналіз та синтез, індуктивний та дедуктивний підходи, узагальнення й систематизація. Аналіз та синтез становили основу вивчення проблематики колективної пам'яті про Великий терор під час розгляду різних груп джерел та літератури. Дедуктивний та індуктивний методи склали доказову основу роботи, а закони дедуктивної (формальної) логіки використовувались для підсумовування. Метод узагальнення й систематизації застосовувався в процесі виявлення матеріалів та документів, отриманих при вивченні першоджерел і літератури для формулювання й обґрунтування висновків за результатами проведеного дослідження. Системно-структурний метод надав можливість всебічно розглянути діяльність центральних, республіканських та державних органів влади у здійсненні політики історичної пам'яті щодо масових репресій кінця 1930-х рр.

Використання спеціально-історичних методів відбувалось відповідно до етапів дослідження. Вивчення історіографічного доробку передбачало залучення методологічного інструментарію історіографа, що дозволило класифікувати історіографічні джерела, з'ясувати їхню проблемно-тематичну та концептуальну домінанту. Розчленування теми на взаємопов'язані декілька більш вузьких та взаємопов'язаних проблем, визначених у розділах та підрозділах дослідження, кожен із яких було розглянуто у відповідності до хронологічної та логічної послідовностей, становило суть проблемно-хронологічного методу. Метод

періодизації надав змогу дослідити здійснення державної політики в галузі історичної пам'яті відповідно до зміни керівництва країни від 1991 р. до 2019 р.

Наукова розвідка теми включала застосування конкретно-історичних методів пізнання. Використання історико-порівняльного методу зробило можливим розглянути підходи перших осіб держави (від 1956 р. до 2019 р.) до впровадження політики історичної пам'яті та виявити в них відмінні риси, а також порівняти інформаційну складову спогадів жертв репресій про Великий терор. Впровадження історико-генетичного методу, який заснований на послідовному аналізі досліджуваної проблематики, дозволив простежити трансформації висвітлення теми Великого терору в радянському публічному дискурсі та зміну курсів конструювання української державної політики пам'яті з визначенням причинно-наслідкових зв'язків у зазначених питаннях.

Специфіка порушених у кваліфікаційному дослідженні питань зумовила необхідність використання міждисциплінарних методів дослідження.

Принцип історичного антропологізму застосовувався, передусім, в межах студіювання мемуарів та художньої літератури, тобто спогадів очевидців радянської репресивної політики кінця 1937–1938-х рр. Анкетування як метод соціологічного дослідження було використане для виявлення особливостей уявлень про Великий терор 1937–1938-х рр. в історичній пам'яті сучасного українського суспільства. Компаративний літературознавчий метод дозволив дослідити спільне та відмінне в групі джерел особового походження і художньої літератури щодо відображення сталінських чисток та засилля радянської влади в кінці 1930-х рр.

У підсумку, застосовані в дослідницькій роботі концептуальні підходи, понятійний апарат, принципи й методи наукового пізнання, що обумовили структуру дослідження, етапність та логіку викладу положень теми, науковість одержаних результатів, дозволили досягти означеної мети та виконати поставлені дослідницькі завдання.

Висновки до 1 розділу

Отже, внаслідок проведеного аналізу історіографії проблеми встановлено, що попри наявні здобутки вітчизняних та зарубіжних вчених різних поколінь у вивченні проблеми Великого терору 1937–1938-х рр., існує необхідність у здійсненні спеціального дослідження процесу та особливостей формування уявлень про масові репресії в історичній пам'яті українського суспільства.

Представлена в роботі джерельна база є достатньо різноплановою та репрезентативною. Її основу складають опубліковані джерела, опрацьовані автором, зокрема, мемуарна та художня література, нормативно-правові акти, шкільні підручники з історії України, «місця пам'яті», медіа-контент. Дослідження вищезазначених джерел у поєднанні з опрацюванням значного масиву наукової літератури дозволило забезпечити досягнення мети та реалізації дослідницьких завдань магістерської роботи.

Методологічна основа дослідження базується на принципах історизму, об'єктивності та всебічності. Конкретно-методологічний арсенал дослідження включає різноманітні методи: загальнонаукові (історичний, логічний (аналіз, синтез, дедуктивний, індуктивний, узагальнення й систематизації), системно-структурний; спеціально-історичні (історіографічні, проблемно-хронологічний, періодизації); конкретно-історичні (історико-порівняльний та історико-генетичний); міждисциплінарні (принцип історичного антропологізму, анкетування, компаративний).

РОЗДІЛ 2

ВЕЛИКИЙ ТЕРОР 1937–1938-х рр. В РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРИЧНІЙ ПАМ'ЯТІ

2.1. Великий терор 1937–1938-х рр. в радянському публічному просторі та науковому дискурсі

Дослідження теми Великого терору 1937–1938-х рр. як апогею сталінських репресій започаткував XX з'їзд КПРС 1956 р., на якому М. Хрущов виступив із доповіддю «Про культ особи та його наслідки» [13]. У доповіді відбулось розвінчання культу особи Й. Сталіна, а також висвітлювалась політика масових репресій, яка здійснювалась вождем партії з метою закріплення його одноосібної влади. У промові зазначалось, що «Сталін увів поняття «ворог народу», і це звільняло від необхідності будь-яких доказів неправоти людини», «Коли Сталін казав, що треба когось заарештувати, то слід було приймати на чисту віру, що це «ворог народу» [13, с. 24].

Перший секретар ЦК КПРС засудив діяльність не лише Й. Сталіна, але і його найближчого оточення, яке виконувало накази вождя, зокрема Л. Берії: «Берія користувався підозрілістю Сталіна і постійно підсовував йому сфабриковані ним справи, через це ми втратили багато вірних комуністів» [13, с. 27]. Як бачимо, свавілля однієї особи заохочувало і допускало свавілля інших осіб.

Критика в доповіді М. Хрущова носила обмежений характер. Активно відстоювалась позиція, що було репресовано партійно-радянську верхівку влади. Так, зокрема, зазначається, що в період з 1935 по 1938 рр. було репресовано такі основні групи супротивників режиму як троцькісти, зинов'ївці та бухарінці [13, с. 24]. Таким чином, визначалась елітарність процесу репресій, що формує обмежений погляд на політику їх застосування владою, оскільки зводиться лише

до партійної еліти, не беручи до уваги те, що в часи Великого терору було репресовано багато звичайних робітників і селян.

М. Хрущов у своїй промові критикував сталінське деспотичне ставлення до партійних кіл, а не культ комуністичної влади та сваволі: «Сталін, скориставшись необмеженою владою, допускав чимало зловживань, діючи від імені ЦК, часто не ставлячи членів ЦК до відома про одноосібно прийняті ним рішення, застосовував крайні заходи» [13, с. 28].

Перший секретар ЦК КПРС розглядав діяльність Й. Сталіна всередині партії та порівнював його політику з політикою В. Леніна, при цьому визнаючи слабкість першого в організації державної влади [13, с. 25]. Проте у доповіді не наголошувалося на тому, що саме В. Ленін створив машину масового винищення народу, а Й. Сталін вже отримав її випробовану в практичній діяльності. Отже, не згадувалося і про культ особи В. Леніна.

З оприлюдненням доповіді М. Хрущова на XX з'їзді КПРС з 1956 р. почалось висвітлення в публічному просторі репресивної політики радянської влади, що здійснювалась в особі Й. Сталіна та його поплічників.

Зазначимо, що на Заході поворотним моментом у розвитку наукових дискусій про спрямованість і масштаби беззаконь у сталінські часи вважається вихід у 1968 р. книги Роберта Конквеста «Великий терор: сталінські чистки 30-х років» [95]. Дана праця була найбільш фундаментальним дослідженням механізмів сталінського терору та справила значний вплив на подальший аналіз політики комуністичних вождів. Окремий розділ в книзі присвячений Україні [95, с. 398–409]. Саме ця праця, а також видана на Заході упродовж 1973–1975 рр. книга Олександра Солженіцина «Архіпелаг ГУЛАГ» довели, що терор – явище не випадкове у сталінському СРСР [62–64].

Другий етап у радянському публічному дискурсі щодо висвітлення репресивної політики – період брежнєвського «застою» (1964–1985 рр.), який характеризувався посиленням тотального контролю над суспільством з боку

органів державної безпеки, централізацією управління та пасивністю в питаннях пояснення радянської репресивної політики та реабілітації жертв режиму. Монополія компартії на владу, як і раніше, не допускала жодних проявів інакомислення та незгоди з проголошеним вектором реалізації політики.

Непослідовність та половинчастість здійснених владою перетворень спричинили повернення до неосталінізму та зростання опозиційних настроїв серед різних верств населення. Це призвело у 2-й пол. 1960-х рр. до активізації національно-визвольного руху, коли у відповідь на утиски офіційної влади почали прилюдно звучати протести проти порушення прав громадян. Всім інакомислячим інкримінувалась антирадянська агітація [103, с. 798–799].

У 1985 р., з обранням Генерального секретаря ЦК КПРС М. Горбачова, проголошується курс на «перебудову» держави, демократизацію та гласність. З кінця 1980-х рр. в публічному дискурсі починають більш відкрито говорити про репресивні заходи, здійснювані радянською владою. Але правляча верхівка все ж утримується від гострої критики попередників.

На урочистому засіданні 2 листопада 1987 р., присвяченому 70-річчю Жовтневої революції, М. Горбачов виступив з доповіддю «Жовтень і перебудова: Революція продовжується: 1917–1987». Після виступу очільника держави проблема «політичних репресій» та «злочинів сталінізму» стала предметом відкритого обговорення. М. Горбачов назвав політичні репресії «масовим злочином на ґрунті зловживання владою», зазначивши, що постраждали багато тисяч членів партії і безпартійних [14, с. 14]. До такого висновку генсек прийшов після роздумів про зародження й функціонування «командно-адміністративної системи». Він виправдовував жорстку централізацію при проведенні індустріалізації, аргументуючи тим, що у тій складній внутрішньо- та зовнішньополітичній ситуації не було іншого виходу: «В тих умовах, коли зримо наростало відчуття загрози імперіалістичної агресії, в партії утвердилося переконання в необхідності не пройти, а в найкоротші строки буквально пробігти

відстань від кувалди і селянської сохи до розвинутої індустрії, без якої була б неминучою загибель усієї справи революції» [14, с. 12].

М. Горбачов засудив дії партійно-державного керівництва в умовах проведення колективізації, а саме застосування жорсткої централізації у реформуванні сільського господарства, зазначивши, що це був «відступ від ленінської політики щодо селянства» [14, с. 13].

Таким чином, за логікою М. Горбачова, утвердження командно-адміністративної системи в економічній сфері спричинило її поширення на надбудову, призвело до виникнення теорії «загострення класової боротьби», створення атмосфери підозрливості, ворожнечі та нетерпимості й як наслідок – культ особи і політичні репресії. Партійний лідер оцінював сталінські репресії 20–30 рр. ХХ ст. в контексті політичних, економічних та соціальних досягнень, при цьому визнаючи особисту провину Й. Сталіна за вчинені злочини та беззаконня. Отже, деформації партійне керівництво вбачало лише у «політичній надбудові» тодішнього радянського суспільства.

Така ж подвійність у політичних оцінках масових репресій подавалася у доповіді Першого секретаря ЦК КПУ Володимира Щербицького – «Шляхом Жовтня – шляхом революційних перетворень», присвяченій Жовтневому ювілею [15]. Він виправдовував тогочасне партійне керівництво, допускаючи можливість прийняття ним помилкових рішень. Як і М. Горбачов, В. Щербицький кваліфікував репресії як політичні перекручення, прорахунки в економіці та інших сферах суспільного життя, відступ від ленінської політики [15, с. 41]. Окрім того, в обох доповідях партійних лідерів знаходимо позиціонування елітарності процесу масових репресій. Зокрема, В. Щербицький зазначає, що «було несправедливо піддано репресіям багато чесних людей, партійних і військових кадрів, представників інтелігенції» [15, с. 41]. Як бачимо, знову партійно-державне керівництво замовчувало каральні заходи своїх попередників, спрямовані проти широких мас простого населення, а не лише проти партійної

еліти. Таке трактування тогочасної радянської політики є повторенням хрущовського типу засудження репресій.

Незважаючи на недостатньо широке висвітлення репресивної політики влади в 20–30 рр. ХХ ст. із викриттям її протиправних дій, промова Генерального секретаря ЦК КПРС М. Горбачова дала черговий імпульс викриттю злочинів комуністичного режиму, що знайшло своє відображення у випущених пізніше виданнях. У публікаціях кінця 1980-х рр. характеризуються не лише акти репресивної політики, а й висвітлюються глибинні першопричини виникнення таких заходів, які реалізовувала радянська влада. Також в публічному просторі підіймається тема терору проти представників партійно-державної еліти, яких знищила сталінська репресивна машина.

Пролити світло на «білі плями» в біографії Еммануїла Квірінга намагається С. Діброва у своїй статті «Товариш Квірінг» [107, с. 300–310]. У роботі автором надаються біографічні відомості з життя партійного і державного діяча та процес його падіння під час сталінської диктатури. Вказується на високий професіоналізм Е. Квірінга, але коли він виступив проти затвердження Й. Сталіна на посаду генсека ЦК РКП(б), йому було створено «важкі умови» для «подальшої роботи в Україні» [107, с. 308]. Для Й. Сталіна така позиція Е. Квірінга загрожувала встановленню одноосібної влади вождя, тому його було звільнено з посади генсека ЦК КП(б)У та згодом страчено як «ворога народу» [107, с. 310]. Наступником Е. Квірінга на посту генсека став «сталінський посланець» Л. Каганович.

М. Сапун, у статті під назвою «С. В. Косіор – світло й тіні політичної долі», намагається подати повну й об'єктивну біографію цієї суперечливої постаті [107, с. 311]. Вказується на те, що С. Косіор повністю підтримував ініційовану Й. Сталіним політику суцільної колективізації та наступу на «куркулів», а провал у її здійсненні перекладав на місцевих партійно-радянських працівників [107, с. 314]. С. Косіор ніколи не висловлював незадоволення політикою Кремля

в Україні та брав активну участь у репресіях проти керівників УРСР 1935–1937 рр., розшукуючи «ворогів радянського ладу». Саме таким «ворогом» згодом він став для самого Й. Сталіна. Як бачимо, політичне керівництво було не лише учасниками беззаконь сталінської доби, але і їхніми жертвами.

Таким чином, починаючи з 1956 р. ми можемо говорити про засудження репресивної політики сталінської влади та розвінчання культу особи. Проте цей процес носив половинчастий характер, адже увага акцентувалась на справах репресованої партійної еліти, тоді як замовчувались масові каральні заходи. Окрім того, вся провина за вчиненні злочини перекладалась на одну-єдину особу – Й. Сталіна, а культ комуністичної ідеології не підлягав жодній критиці.

Нове політичне керівництво, очолюване Л. Брежнєвим, повернулось до виправдання репресивної політики, засудженої на XX з'їзді. Цей період став поворотом до неосталінізму, але в більш м'яких формах. Сталінська репресивна політика замовчувалась. Водночас було здійснено спробу сформувати культ особи самого Л. Брежнєва.

В часи «перебудови» питання дискусій навколо репресивної політики влади мало більш відкрите та гостре вираження в публічному просторі та наукових виданнях. У них знаходимо матеріали, що проливають світло на сталінський терор і радянську дійсність. Однак, основна увага скеровувалась на завдану сталінським режимом шкоду державним діячам – еліті суспільства. Тут наявна значна кількість праць про здійснені судові процеси над партійним апаратом. Проте, не знаходить висвітлення проблема масовості репресій. Така риторика є поверненням до «хрущовської відлиги».

Загалом можна сказати, що у публічному дискурсі був відсутній критичний погляд на всю комуністичну ідеологію, адже в своїй основі вона будувалась на застосуванні репресивної політики. Тому держава в особі керівного партапарату не могла визнати свої злочини – це було не вигідно і могло привезти до небажаних наслідків.

2.2. Радянська мемуарна і художня література як джерело формування історичної пам'яті про Великий терор 1937–1938-х рр.

Дискурс у радянському публічному просторі щодо проблеми сталінських репресій 1937–1938 рр. започаткував виступ М. Хрущова на XX з'їзді КПРС. Проте, враховуючи обмеженість критики засудження і викриття сталінського терору, вона не призвела до виникнення великої кількості літературних доробків. Тема репресій зазвучала в СРСР на дуже короткий проміжок часу, до 1964 року, але тільки в художніх творах. Адже все письменство підлягало загальному пануванню комуністичної ідеології. Та ситуація кардинально змінюється з кінця 1980-х рр., з часів «перебудови», коли тема сталінських репресій починає розкриватися на сторінках публіцистичних видань, мемуарної та художньої літератури. Вони виступають унікальним джерелом уявлень про досліджуваний період і дають змогу репрезентувати інформацію про перебіг сталінських репресій 1937–1938 рр.

Вагомий інформативний пласт несуть у собі газетні статті, що розкривають широкому загалу віхи життя і діяльності відомих більшовиків, котрих не обійшла кривава участь сталінських чисток партії. Так, боротьба проти наклепу і блюзнірського ставлення до зруйнованого життя родини «ворога народу» розкривається у спогадах Вікторії Янівни Гамарник, надрукованих у газеті «Комсомольська правда» у 1988 р. під назвою «Батьки і діти» [28]. У ній описуються останні дні життя Яна Борисовича Гамарника і нелегка доля його єдиної доньки, яка назавжди стала для радянської влади «соціально ворожим елементом».

Я. Гамарник, як і велика кількість відомих командирів Червоної Армії, постраждав від репресій в результаті сфабрикованої «справи військових». Сталінський режим оголосив його «ворогом народу», але в умовах масових репресій, не дочекавшись офіційного вироку, він покінчив життя самогубством

31 травня 1937 р. [28]. У наказі Народного комісара оборони СРСР К. Ворошилова № 96 від 12 червня 1937 р. вказується, що Верховний Суд 11 червня визначив вирок «головним ватажкам зрадницької банди»: Тухачевському М. М., Якіру І. Е., Уборевичу І. П., Фельдману Б. М. та іншим – розстріл. Також, у наказі акцентувалась увага на тому, що колишній заступник Народного комісара оборони Я. Гамарник «відступник і боягуз», який, злякавшись суду, покінчив життя самогубством. Метою створеної «зрадницької банди» проголошувалась ліквідація Радянського Союзу і його партапарату та створення капіталістичної держави. К. Ворошилов назвав осіб, які фігурували в справі, «агентами фашизму», пам'ять про яких буде проклята та забута [28]. Не слід піддавати сумніву, що дана обіцянка була якнайшвидше виконана.

Доказом того, що «чистки» радянської системи від «ворогів народу» та членів їх сімей були ретельно спланованими є те, що Постановою ЦВК СРСР від 8 червня 1934 р. Положення про державні злочини було доповнене статтями про зраду Батьківщини [26]. Закон не тільки встановлював відповідальність для зрадників Батьківщини, але в протиріччі з основними принципами радянського кримінального права, передбачав покарання для членів сім'ї зрадника, які спільно з ним проживали, навіть за умови, що вони не тільки не сприяли підготовці зради або її здійсненню, але і не знали про неї. Отже, для Й. Сталіна було надважливо усунути зі свого шляху не лише уявних «ворогів народу», але й членів їхніх родин як «соціально ворожих елементів».

Тому 10 червня 1937 р. дружину Я. Гамарника та доньку Вікторію заслали до Астрахані. Разом із ними були заслані дружини та доньки І. П. Уборевича, М. М. Тухачевського та інших воєначальників [28]. Жінки шукали роботу в Астрахані, однак усюди отримували відмову – «заплямованим» робота не надавалася. 1 вересня 1937 р. Мирослава Уборевич, Вікторія Гамарник та Світлана Тухачевська пішли в астраханську школу. Через п'ять днів заарештували їхніх матерів, а дітей згодом відправили до дитбудинку під

Свердловськом. Як згадує В. Гамарник, протягом року вони листувались з матерями, однак потім переписка обірвалась назавжди. Дружин «ворогів народу» розстріляли. Але про це стало відомо лише через вісімнадцять років [28].

Зі слів В. Гамарник стає зрозуміло, що її найближче оточення не сприймало її як ворога, як того прагнула радянська система. Її підтримували друзі з Москви, а директор 110-ї школи, в якій раніше вона навчалась, І. К. Новіков згодом зізнався, що отримував накази з райвиконкому «збирати свідчення на дітей «ворогів народу», але відмовлявся їх виконувати, стверджуючи, що «діти ні в чому не винні» [28]. Як бачимо, не всі слідували наказам сталінської влади, ризикуючи при цьому власним життям.

З початком війни доньки трьох вчорашніх бойових командирів просили відпустити їх на фронт. Не пустили, бо донькам «ворогів народу» не довіряли [28]. Тоді В. Гамарник почала працювати в госпіталі у Свердловську, де зустріла свого майбутнього чоловіка – Валентина Кочнева. В 1949 р. В. Кочнева виключили з партії «за втрату пильності», що означало: через одруження з донькою «ворога народу», який наклав на себе руки. В. Гамарник сподівалася домогтися справедливості, а тому вона написала декілька листів офіційним органам і один – особисто Й. Сталіну: «Треба – саджайте мене, але при чому тут мій чоловік? Він воював, має сімнадцять подяк особисто від вас, товариш Сталін, він нагороджений орденами і медалями, він втратив на війні батька і брата, у чому ж він завинив перед Вітчизною?» [28]. Через два тижні В. Кочнева відновили в партії, а ще через два тижні заарештували В. Гамарник [28].

В. Гамарник провела рік у внутрішній в'язниці Новокузнецька поблизу від свого чоловіка та двох доньок. Згодом отримала десять років заслання до Красноярського краю як «соціально ворожий елемент»: так в сталінські часи характеризували жінок легкої поведінки. Саме в їх оточенні вона їхала на заслання «столипінським вагоном» з ґратами замість дверей [28]. У Красноярську В. Гамарник народила третю доньку: «Не було сил розлучатися з

Оленою. Нею тільки й жила. Сім кілометрів в один кінець, сім кілометрів в інший – дорога в ясла. Кожен день долали її на санях» [28]. До складних погодних умов додавалися не менш важкі побутові: «Жили в закутку, відгородженому фанерою. По інший бік фанери – бочки з поміями для свиней і корів. Двічі дочка у мене там вмирала» [28]. Не важко уявити, що пережила В. Гамарник на засланні – все було націлене на те, аби зламати внутрішній стрижень людини, її свідомість, змусити підкоритися та втратити віру на можливість досягнення справедливості.

У своїх спогадах В. Гамарник акцентує увагу на постаті Анастаса Івановича Мікояна: він надав їй значну допомогу після повернення із заслання у 1954 р. Окрім того, сім'ї Мікояна та Гамарника тісно товаришували, а тому В. Гамарник пише і про п'ятьох синів А. І. Мікояна [28]. Так, Степан Мікоян, один із друзів В. Гамарник, у своїх мемуарах згадує її повернення до Москви: «Приїхавши потайки, вона зупинилася у давніх знайомих», але «щоб не наразити своїх друзів на можливі неприємності з боку «органів», вона сказала, що ночує на бульварі» [21, с. 44]. Така обережність цілком зрозуміла з огляду недовіри радянської влади до «ворогів народу» і їхнього оточення. З мемуарів С. Мікояна стає зрозуміло, що В. Гамарник після повернення із заслання потрапила на прийом до Першого заступника Голови Ради Міністрів СРСР А. І. Мікояна, сподіваючись на його допомогу: «У кабінеті мій батько її добре прийняв, про все розпитував. Подзвонив голові Мосради, щоб їй виділили в Москві квартиру, дав гроші на переїзд і облаштування» [21, с. 45].

У нарисі «Товариш у боротьбі», який входить до збірки спогадів друзів і соратників, надається характеристика Яна Гамарника [73, с. 124–131], зокрема зазначається, що Я. Гамарник на будь-якій посаді працював з великою енергією і відповідальністю, показував приклад скромності та простоти, не сприймав зазнайства, був справжнім «більшовиком-ленінцем». «Порівняно коротке життя Я. Гамарника – трудовий подвиг» [73, с. 131]. Нарис написаний 19 грудня 1967 р. К. Ворошиловим – партійним керівником, який у 1937 р., виконуючи сталінський

наказ, засудив Я. Гамарника за сфабрикованою справою до розстрілу. Але, як бачимо, в часи «застою» перемогли ті, хто не прагнув викривати терор 1937 р., вважаючи за краще просто «забути» криваві сталінські часи. Знадобились десятки років для того, аби відновити пам'ять, котру намагалися знівелювати, про осіб, яких прагнули «викреслити» з існуючої системи, тим самим – усунути сліди злочинних і антигуманних дій.

Ще одна публікація, в якій викривається падіння в умовах сталінської системи, присвячена Миколі Бухаріну, була надрукована у газеті «Відомості» під назвою «До і після процесу. Спогади вдови М. І. Бухаріна» [12, с. 3]. Це – спогади вдови репресованого – Анни Ларіної, яка переживала акт розправи над ним, перебуваючи у Томському таборі для дружин «зрадників Вітчизни».

Зі слів А. Ларіної стає зрозумілим, що з того часу, коли М. Бухарін перестав займати керівне становище в партії, він завжди знаходився під сталінським прицілом і сталінським «обстрілом», і це його пригнічувало. Але ні сам М. Бухарін, ні його оточення тоді не знали, що Й. Сталін лише вичікує момент, коли він зможе прибрати небажаного опонента: «Сталін ніби вимірював температуру ставлення до Бухаріна. Все було у нього розраховано, кожен крок і кожен сантиметр кроку» [12, с. 3].

Вдова М. Бухаріна зазначає, що судовий процес за нахабством звинувачень перевершив усі її очікування: «Злочинна фантазія його творця досягла апогею» [12, с. 3]. Адже таку кількість злочинів, участь у яких приписувалась М. Бухаріну, на думку А. Ларіної, не можна було здійснити – він би обов'язково був викритий під час їх виконання: «Шпигунство і шкідництво; розчленування СРСР і організація куркульських повстань; зв'язок з німецькою та японською розвідкою; нездійснені наміри вбити Сталіна; вбивство Кірова; ... спроба отруєння Єжова ...» [12, с. 3]. М. Бухарін дав свідчення, але в жодному конкретному епізоді прямо не зізнався.

Привертає увагу той факт, що прихильників поглядів М. Бухаріна 1928–1929 рр. на процесі не було. Вони проходили по справі як свідки. Однак, як зазначає А. Ларіна, слідству необхідно було «покарати правих» [12, с. 3]. І однією з центральних фігур на процесі став Г. Ягода – колишній нарком внутрішніх справ, при якому був проведений судовий процес Г. Зінов'єва та Л. Каменева. Г. Ягода виконував вказівки «хазяїна», не знаючи, як останній йому «віддячить». Він був так само підданий наклепу та брехні, як і його жертви. Як бачимо, партійно-державне керівництво в особі довірених поплічників Й. Сталіна, які були організаторами масових репресій, згодом самі стали жертвами сталінського терору.

А. Ларіна згадує, що під час її перебування у Томському таборі впродовж всього процесу до неї була прикута особлива увага з боку наглядачів, які всіляко намагалися доповнити її «контрреволюційну» характеристику [12, с. 3]. А дружина українського партійного працівника, підійшовши до вдови М. Бухаріна, виголосила такі слова: «Що ти насупилась! Бухаріна історія виправдає, а про наших чоловіків ніхто ніколи і не дізнається» [12, с. 3].

Дружина М. Бухаріна, після виконання розстрільного вироку чоловіку, пройшла ще через п'ять таборів і заслання, пробувши там у цілому 18 років. У спогадах про пережите А. Ларіна звертається до глибинної суті сталінського періоду: «Томський табір був для мене першим. Саме там я гостро відчула трагедію того часу і, незважаючи на жах пережитого особисто, більшою мірою стала сприймати її як трагедію Радянської країни... Народ ставав сам собі ворогом» [20, с. 9–10]. Й. Сталін поступово знищував опозицію, а разом з нею – велику кількість безневинних людей, прагнучи залякати і підкорити народ.

Справжню картину життя ув'язнених в таборах, систему організації репресій, втілення в життя терору сталінської системи та скалічені нею людські долі описує в своїх мемуарах письменник Лев Емануїлович Разгон. Його праця – «Невигадане» – проливає світло на діяння політичного керівництва СРСР і його

жорстоке ставлення до народу, для якого повернення правди через десятиліття стане необхідною умовою для очищення від наклепу та засудження терору [51–53].

Сімнадцятирічне ув'язнення Л. Разгона в таборах і в'язницях стало першопричиною початку його сповідального письменництва. Можна сказати, що тут спостерігається компенсаційний і доказовий момент. Він був вражений своїм арештом і тривалою неволею. Л. Разгон розповідає про те, що пережив сам, і що відбувалося з ув'язненими представниками інтелігенції [51, с. 21]. Це був час, коли більшовики, прийшовши до влади в 1917 р., знищували освічені верстви населення. У цьому проявилась невідворотна сутність більшовицької революції.

Л. Разгон народився в родині євреїв. У 1933–1936 рр. працював старшим оперуповноваженим у спецвідділі ОДПУ СРСР. У цей час познайомився, а потім одружився з Оксаною – донькою Г. І. Бокото, одного з керівників відділу ОДПУ [51, с. 11]. Деякий час Л. Разгон належав до кола кремлівської еліти. Він згадує, що у 1934 р. мав можливість за спеціальним гостьовим білетом бути присутнім на XVII з'їзді РКП (б) та був знайомий з деякими партійними діячами: А. І. Риковим, І. М. Москвіним, К. Є. Ворошиловим і сумнозвісним М. І. Єжовим [51, с. 8]. І. М. Москвін, падчеркою якого була перша дружина Л. Разгона, так відгукувався про М. І. Єжова: «Я не знаю більш ідеального виконавця, ніж Єжов... У нього є лише один недолік: він не вміє вчасно зупинитися» [51, с. 8]. Майбутні події покажуть, що цей «недолік» стане приводом для кривавої розправи над ним Й. Сталіна.

У 1936 р. Л. Разгон поновлюється на роботі у видавництві «Дитячої літератури», в якому він працював до 1933 р. Але влітку 1937 р. його звільняють, він влаштовується секретарем у «Товариство друзів зелених насаджень». Незабаром, як «жертву перегину», його повертають у «Дитвидав», але не на довго [51, с. 11].

Сталінські чистки тривали. Спочатку заарештували Г. І. Бокого. 7 червня його викликав до себе М. Єжов, з кабінету якого Г. І. Бокий не повернувся (його розстріляли 15 листопада 1937 р.). Потім черга дійшла до його дружини і доньки Оксани [51, с. 14]. 18 квітня 1938 р. заарештували і Л. Разгона. Напевно, просто підійшла його черга – в «кращих» традиціях сталінських репресій. Але чекісти попрацювали і над фальсифікацією доноса, який доповнив контрреволюційну характеристику Л. Разгона: «Разгон активно поширює наклепницькі чутки про керівництво ВКП (б) і систематично веде озлоблену контрреволюційну агітацію. Говорячи про картину «Петро I» та інших, Разгон заявляє: «Якщо справи так і далі підуть, то скоро ми почуємо «Боже, царя храни» у відповідній обробці... Разгон висловлював співчуття ворогам народу...» [54, с. 89]. Офіційний склад злочину нагадує характерні обвинувачення, на які тільки була спроможна фантазія чекістів.

Після допитів Л. Разгон підписав абсурдні свідчення. Він казав, що «на кожного у НКВС було своє катування»: йому не встромляли голки під нігті, – просто пообіцяли, що дадуть інсулін його тяжкохворій молодій дружині. Обдурили, не дали, і Оксана померла по дорозі в табір [52, с. 21]. Рідним вдалося врятувати їх малолітню дочку Наталю [54, с. 86]. Дана ситуація наочно демонструє блюзнірське ставлення сталінської системи до всіх, хто потрапляв під її юрисдикцію. Для чекістів гра на почуттях – безпрограшний шлях для отримання потрібних свідчень з обвинувачуваного.

Після арешту і допитів Л. Разгона спочатку відправили до Луб'янської, а потім до Бутирської в'язниці [51, с. 19]. У Бутирській тюрмі через місяць його помістили до карцеру. Причиною цього став залишений в камері шматок сірого туалетного паперу, який, в разі його невикористання, треба було віддати наглядачу камери [51, с. 22]. Вартові склали акт, в якому зазначалось, що в арештанта було знайдено «письмове приладдя». За цей «тяжкий злочин» Л. Разгон п'ять днів провів у «світлому карцері»: в невеликій сліпуче білій шафі-

кімнаті без вікна на стелі висіла лампа з незліченою кількістю свічок, які постійно горіли. З їжі – чотириста грамів хліба і кухоль кип'ятку раз на добу [51, с. 23]. Після такого покарання виснажливим світлом, пригадує Л. Разгон, довгий час він нікого і нічого не бачив, доки поступово не адаптувався до «звичних» умов камери: закривши очі і притиснувши до них руки, не рятуєшся від світла, яке ніби проникає в мозок, неможливо від нього сховатися, воно всеохоплююче. Тортури при сталінській системі стали звичними засобами залякування людей, вони були спрямовані на досягнення цілковитого підкорення владі.

21 червня 1938 р. за вироком Особливої наради при НКВС Л. Разгон отримав 5 років виправно-трудового табору за обвинуваченням у «контрреволюційній агітації (КРА)» [51, с. 24]. Л. Разгон спочатку не сприйняв серйозно винесений йому вирок і скорочення (КРА), яке замінювало статті Кримінального кодексу з позначенням складу скоєного злочину. Знадобились роки аби зрозуміли: покарання цілком реальне. Ясність була внесена і в процес винесення вироків: «все вирішував той сержант або лейтенант, який вів справу і заздалегідь знав, що з тобою треба робити. Він обирав літерний шифр, який визначав усю подальшу долю людини» [51, с. 24]. Такі «дива» тогочасної юстиції та винахід цих літерних скорочень виключали будь-яку можливість вплинути на власну долю. Власне до цього і прагнула радянська система.

Етапи життя Л. Разгона вимірюються роками таборів ГУЛАГу: Устьвимтаб, Вожаель, пересильні пункти Котлас, Вогвоздіно, Зимка, Мехбаза [52, с. 21]. В Устьвимтабі першим тюремщиком Л. Разгона став старший лейтенант І. Є. Залива, якого він описує як людину «дикого невігластва і рідкісної дурості». І. Є. Залива завжди прагнув виконати і перевиконати всі накази вищого керівництва, направляючи арештованих на важку роботу на лісоповал. Як наслідок – зимою 1938–1939 рр. в таборі щодоби помирало 25–30 осіб [52, с. 22]. За словами Л. Разгона, свавілля було нормою арештантського життя у таборі. Причину цього слід вбачати у тому, що на посади нарядчиків, комендантів,

каптерів, пекарів, санітарів призначали «соціально близькі» елементи: злодіїв, бандитів та інших осіб з кримінальних кіл [52, с. 23]. Саме тому і так скорочений пай від держави доходив до арештантів далеко не в повній мірі.

Л. Разгону, як і багатьом в'язням табору, доводилося важко працювати на лісоповалі: «Система старшого лейтенанта Заливи за один місяць перетворила нас на ходячі скелети, знівечила наші обличчя» [52, с. 26]. Нелюдські умови життя призвели до того, що Л. Разгон захворів цингою і вважав дивом те, що зміг вилікуватися [53, с. 37]. Ще більше ситуація ускладнилась після 22 червня 1941 р. З початком німецько-радянської війни режим утримання в таборі став жорстокішим: робочий день становив 10–12 годин без вихідних, були заборонені переписка, посилки та газети, введена надзвичайна економія в харчуванні арештованих. Розпочався голод, який восени призвів до масової загибелі в'язнів. До весни 1942 р. табір перестав працювати. Тільки тоді найвище керівництво усвідомило, що без лісу воювати неможливо, адже це джерело пороху. Тому лісорубів почали годувати за нормами вільних робочих, була відновлена переписка і посилки, призначено нове керівництво в особі полковника Тарасюка [52, с. 27]. За словами Л. Разгона, Тарасюк був «людиноненависником» і «рабовласником», який користувався «необмеженою владою над десятками тисяч людей» [52, с. 28–29].

У березні 1943 р. Л. Разгона повторно заарештовують за півтора місяці до закінчення терміну ув'язнення. В умовах війни його звинувачують у «пораженській агітації у воєнний час»: під час нічного допиту Л. Разгону пред'являють обвинувачення у тому, що він «закликав Гітлера якомога скоріше отримати перемогу над більшовиками, звільнити Росію і всіх євреїв, у тому числі і його». Після арешту його під конвоєм відправляють до табору Вожаель, де виносять новий вирок, збільшуючи термін ув'язнення [53, с. 36]. Згодом Л. Разгон потрапляє до Другого табпункту, де отримує важливу посаду нормувальника [53, с. 37]. Але він прагнув будь-що домогтися можливості подати касаційну скаргу:

по-перше, сподівався на повторний розгляд судом вироку, по-друге – був упевнений, що його справа особлива: два десятки його родичів загинули на війні, а він нібито був «злісним агітатором фашистської влади» [53, с. 38]. Зрозуміло одне: співробітники табору без клопоту й «зайвої роботи» мали звичку застосовувати одне й те саме звинувачення до всіх арештантів, не вважаючи за потрібне звертати увагу на підсудного, як-от на єврея, якому закидали прихильність до фашистської Німеччини.

17 квітня 1943 р. закінчився перший строк ув'язнення Л. Разгона. Незабаром, у червні був скасований і другий вирок: він отримав статус «закріпленого за табором до особливого розпорядження», який дозволяв проживати за межами зони в бараці для вільнонайманих робітників. У 1945 р. Л. Разгон навіть отримав паспорт, з яким він міг «отримати відпустку і поїхати до Москви» [53, с. 38]. Після зустрічі з рідними у жовтні 1945 р. повертається у Вожаель, адже не мав можливості надовго покидати табір [54, с. 209]. Звільнили Л. Разгона лише у 1946 р. [53, с. 39]. Як бачимо, скасування другого вироку і отримання паспорта не гарантувало звільнення арештанта, а означало його фактичну безпорадність перед тогочасною тоталітарною системою.

Після звільнення Л. Разгон разом із другою дружиною Ревекою, дочкою одного з лідерів правих есерів – Є. С. Берга, з якою він познайомився в одному з пересильних таборів, вирушив до Ставрополя. Це було одне з міст, в якому дозволялося жити колишнім ув'язненим. Маючи досвід роботи у сфері літератури, Л. Разгон влаштувався методистом в управлінні культосвітроботи [52, с. 29]. Однак, у березні 1949 р. повторно заарештовують його другу дружину і звинувачують в «антирадянській агітації». Вирок – довічне заслання до Красноярського краю. Незабаром звільняють з роботи і Л. Разгона [52, с. 31]. Такі повторні арешти набули особливого розмаху саме у 1949 р., оскільки «ворогів народу», репресованих у період Великого терору, продовжували вважати небезпечними злочинцями. Можна припустити, що вони непокоїли «вождя»

тому, що, відбувши тривалі терміни в таборах ГУЛАґу, все ж вижили і могли розповісти про реалії табірної життя.

Одним із основних пунктів обвинувачення у справі Л. Разгона був «наклеп на керівників партії». Так, за версією слідчих, коли в друкарні готували до видання каталог виставки «Сталінський план переробки природи» і не виходив якісний портрет Й. Сталіна, Л. Разгон сказав, що «така петрушка вийшла тому, що кліше занадто підпиляли...» [53, с. 47]. Знайшлися і свідки, які підтвердили на суді, що він керівника держави назвав «Петрушкою». За це письменник отримав десять років таборів і п'ять років обмеження у правах за статтю 58-10 КК РСФРР [53, с. 48]. Однак Л. Разгон міг понести й значно суворіше покарання, адже під час слідства йому всіляко намагалися збільшити термін ув'язнення: слідчий Ставропольської в'язниці майор Гадай підбурював його донести на знайомого. Якби Л. Разгон це зробив – судили б його за статтю 58-11: контрреволюційна група, з обмеженням волі з 15 до 25 р. Але він був знайомий з методами роботи слідчих і вважав, що «їх, напевно, навчають акторській майстерності», тому провокації на нього не діяли [53, с. 45]. Після оголошення вироку Л. Разгон попросив матеріали його справи, щоб подати касаційну скаргу. Коли йому відмовили – оголосив голодування [53, с. 48]. Через декілька днів, коли значно погіршилося самопочуття, його перевели до тюрмної лікарні і примусово годували [53, с. 49], оскільки слідчі не могли допустити смерть арештанта лише через відмову йому в оскарженні вироку. Врешті-решт Л. Разгон подав скаргу, але Верховний суд залишив вирок без змін [53, с. 52]. Повторний арешт і неможливість захистити себе від наклепу є демонстрацією всієї суті тоталітарної системи.

Восени 1951 р. Л. Разгона перевели до Георгіївської пересильної тюрми, а через два роки, восени 1953 р. – до Солікамської [53, с. 56, 39]. Знаходячись в ув'язненні, Л. Разгон казав, що «життя простих людей має видимий кінець», тоді як «життя Сталіна безкінечне, воно – ніби Всесвіт – немає ні початку, ні кінця»

[53, с. 40]. Слова письменника цілком зрозумілі, адже арештанти, в умовах панування терору були заручниками системи, невпевненими в тому, чи настане для них новий день. Л. Разгон згадує, що сили залишатися живим і у здоровому глузді йому надавала віра в те, що «він зможе пережити Сталіна». Тому смерть «вождя» 5 березня 1953 р. стала для письменника святом свободи: «Сталін завершився, а час інших ще не настав» [53, с. 41]. «Інші» мали б покінчити зі злочинами проти свого ж народу та засудити жорстокий сталінський режим, однак до періоду «перебудови» продовжувалось замовчування репресивних дій влади.

У 1954 р. Л. Разгона переводять до табпункту Чепець, де він працював нормувальником на будівництві залізниці. Але 2 липня 1955 р. він отримує телеграмму про дострокове звільнення з табору та невдовзі повертається до Москви [53, с. 34]. Згодом його реабілітували та поновили в КПРС. Л. Разгон знову повернувся до літературної діяльності, і в 1988 р. були опубліковані автобіографічні оповідання «Невигадане», в яких розкривається справжня сутність радянської тоталітарної системи. Отже, учасник табірної епопеї, на прикладі окремих ситуацій, детально описує механізм функціонування тоталітарної системи з її головними фігурантами – керівним партапаратом, що дає змогу прослідкувати втілення в життя основних постулатів сталінського терору.

Й. Сталін майже ніколи не говорив того, що суперечило б справедливості, гуманності, закону. Просто, декларуючи одне, він робив зовсім протилежне. І якщо «вождь» говорив, що діти за батьків не відповідають, він тут же віддавав розпорядження, щоб не тільки діти, але і всі родичі «ворогів народу» були негайно заарештовані і відправлені до таборів і на заслання.

За часів Й. Сталіна суд і Кримінальний кодекс становили лише незначну складову механізму репресій. Як бачимо, «позасудовий порядок» був легальним явищем. Цей «порядок» давав можливість засуджувати обвинувачених до будь-

якого терміну ув'язнення аж до двадцяти п'яти років, до довічного заслання, розстрілу. Однак, за необмежених можливостей позасудових розправ, та частина справ, які передавалися до суду, нібито розглядалися з усіма атрибутами чесного і справедливого правосуддя: з абсолютною гласністю судового процесу, принциповими судьями, адвокатами.

Проте закони і суд, носили настільки ж відверто репресивний характер, як і «позасудовий порядок». Ці закони були не тільки безмежно жорстокі, але і гнучкі: їх можна було застосовувати до будь-якої людини, за будь-яку провину і давати такі терміни ув'язнення, які бажав суддя, або ж які йому вказувалися негласними інструкціями. Окрім того, одна стаття могла замінитися іншою, виходячи із різних міркувань. Таким чином, кожен новий закон створювався так, щоб була можливість його посилити.

«Занурення в п'ятьму» – одне з мемуарних свідчень про найкривавіші десятиліття в історії Радянського Союзу. Автором цієї сповідальної праці є Олег Васильович Волков – дворянин та письменник, який двадцять сім років провів у в'язницях, таборах і засланнях. Протягом 1957–1979 рр. він працював над мемуарами, в яких розкривається епоха сталінської диктатури.

О. Волков – сучасник ХХ століття, чий дитинство і юність пройшли в Петербурзі та в селі, в маєтку батька неподалік від Торжка. У 1917 р. він закінчив Тенишівське училище і з братом-близнюком Всеволодом (згодом також заарештованим) мріяв продовжити навчання в Оксфорді, де мав намір вивчати східні мови. Однак батькові розставання з Росією, навіть в умовах революційного перевороту, здавалося неможливим. Тож у 1922 р. О. Волков приїхав до Москви, сподіваючись вступити до університету, але його чекала невдача – причина – дворянське походження. Проте він знайшов роботу: володіючи кількома іноземними мовами (французькою, англійською, грецькою та німецькою), протягом 1922–1928 рр. О. Волков працював перекладачем в місії Нансена, а після її від'їзду – в грецькому посольстві [7, с. 3].

У лютому 1928 р. О. Волков був вперше заарештований і поміщений до Луб'янської тюрми НКВС у Москві [7, с. 4]. Спочатку жодних звинувачень проти нього не висувалося, та йому запропонували «вирішити» свою подальшу долю: стати інформатором або сідати за ґрати [7, с. 5]. О. Волков відмовився бути донощиком, за що йому було пред'явлено обвинувачення в контрреволюційній агітації – стаття 58-10 КК, за якою він був засланий до Соловецького табору особливого призначення на три роки [7, с. 18]. О. Волков належав до тих ув'язнених Соловецького виправно-трудоного табору, вина яких полягала у вродженій інтелігентності, освіченості та несприйнятті радянської влади. І, як виявляється, «любов до Вітчизни» та віра доповнювала перелік його злочинів і контрреволюційну характеристику [7, с. 15, 32].

У квітні 1929 р. табірний термін замінили висилкою до Тульської області: позначилося заступництво «всеросійського старости» М. І. Калініна, якому рідні О. Волкова у 1917 р. «надали важливу послугу» [7, с. 31]. Ця подія врятувала майбутньому письменникові життя: через кілька місяців на Соловках почалися масові розстріли, коли за одну ніч було вбито понад шістьсот чоловік [7, с. 48]. Після другого арешту, знову потрапивши до Соловецького виправно-трудоного табору у вересні 1931 р., О. Волков не зустрів жодного з колишніх друзів [7, с. 47].

Передував заслання на Соловки другий арешт у березні 1931 р., багатогодинні нічні допити в Тульській в'язниці, звинувачення у шпигунстві за статтею 58-6 КК і п'ятирічне заслання [7, с. 40, 43]. Характеризуючи процес ведення слідства, О. Волков зазначав, що «тоді ще вважалося, що обвинувальний висновок треба якось обґрунтувати, підібрати докази, оформити хоча б видимість злочину», природно, що це «гальмувало роботу, знижувало продуктивність органів, які ще не освоїли продуктивний метод» [7, с. 40]. Отже, все це відображало ще незлагоджену індустрію репресій і кустарні прийоми роботи –

особливість тих років, які стали фундаментом для підготовки великомасштабної каральної політики доби Великого терору.

З кінця літа 1933 р. і до червня 1936 р. О. Волков перебував у засланні в Архангельську [7, с. 57]. Там, аби вижити, влаштувався на роботу до лісотехнічного інституту, де займався створенням наочних посібників для кафедр і перекладом книг [7, с. 64]. Письменник у мемуарах зізнається, що де б він не був, не відчував себе в безпеці: «Диктатура і терор чатували на нас невпинно, і ми про це ніколи не забували» [7, с. 68]. І він був правий, відчуваючи повну безкарність влади, адже невідворотним став для нього третій арешт 8 червня 1936 р. І знову О. Волкова звинувачують у шпигунстві, вимагаючи визнати свою провину: багатогодинні допити вдень і вночі змушували його жити «в постійній напрузі» [7, с. 70]. Лише в січні 1937 р. був винесений вирок: п'ять років виправно-трудового табору як «соціально небезпечному елементу» [7, с. 72]. О. Волкова заарештували як «шпигуна», а в чому звинуватити – не знайшли, тому визнали «соціально небезпечним елементом». Таким чином, його засудили за класовою ознакою.

Слідчі наполягали, що злочини, скоєні О. Волковим, заслуговують на суворіше покарання. Однак, «влада дає можливість виправитися через корисну працю», як вчить «товариш Сталін» [7, с. 72]. Отже, участь О. Волкова була вирішена за лічені дні до початку Великого терору.

В липні 1937 р. О. Волкова етапували до Ухтинських таборів Комі АРСР. Жорстокість чекістів, яка з новою силою розгорілась в криваві 1937–1938 рр., і під гніт якої він потрапив під час третього заслання, вразила його дужче за два попередні арешти: «чекісти свято вірять в користь крутих стартів: відразу «взяти в кулаки», приголомшити тіснотою, брудом, погрозами. Словом, вибити з людини уявлення про якісь її міфічні права. Зморений і очманілий від моторошної каруселі арештант стає шовковим» [7, с. 75]. Свідченням того, що під хвилю розправ потрапляли із заздальгідь вирішеною долею і без дотримання

слідчих формальностей є те, що О. Волков не розписувався, що був ознайомлений з матеріалами справи і обвинувальним висновком [7, с. 74].

У мемуарах О. Волкова знаходимо і свідчення про становище репресованих радянських керівників, масові арешти яких розпочалися у 1937 р. [7, с. 74]. Автор характеризує як процес формування радянської партійної еліти, так і її знищення в умовах сталінської диктатури. Він вказує, що в 1930-і рр. дана суспільна формація набула рис, які відрізняли її від усіх раніше існуючих службовців апаратів управління та бюрократії. Щоб потрапити до складу радянської еліти, не обов'язково було володіти знаннями, а тим більше – вмінням самостійно працювати. Придатність кандидата визначалась, в першу чергу, його готовністю беззаперечно виконувати будь-які вказівки вищого керівництва і змушувати підлеглих працювати не розмірковуючи. При цьому беззастережна ретельність, старанність і улесливість забезпечували сталінським підлеглим повну безкарність за результати своєї діяльності, бо вони завжди могли розраховувати, що їх прикриють, а в разі зловживань владними повноваженнями, швидко влаштують на іншу, не менш прибуткову посаду. Однак, впродовж 1937–1938 рр. спостерігається крах маси «слуг» партії, які всіляко догоджали диктаторові. Так, саме в таборах Комі АРСР О. Волков спостерігав наслідки «чистки» держапарату – репресованих партійних діячів, які намагалися виправдати своє падіння діяльністю підступних «ворогів народу і агентів капіталізму» [7, с. 79].

Автор пригадує, що спочатку після появи репресованих партапаратників табірне начальство розгубилося: чи безпечно мордувати нині тих, хто ще вчора належав до «недоторканного» стану. Тому були введені деякі послаблення в режимі ув'язнених: виділені окремі чисті бараки та звільнення від загальних робіт. Однак, як виявилось, ця метушня з відставними слугами режиму тривала недовго: центр наказав їх тримати виключно на важких роботах, селити разом з кримінальниками – і взагалі перевести на становище найлютіших ворогів, які і в

таборі спираються на авторитет Й. Сталіна [7, с. 80]. Так, усілякі надії цих «викритих» системою «зрадників і ворогів» на привілейоване місце в таборі, були назавжди сплюндровані.

«Люди різного рангу: більшість військових, які раніше займали високі посади... Але вигляд у всіх розгублений: на обличчях – образа і здивування», – так О. Волков описує своє перше враження від ув'язнених представників влади, людей, для яких все оточуюче здавалося страшним маренням [7, с. 79]. Та якщо уявити, якою масштабною пропагандою супроводжувалися масові репресії та показові судові процеси, можна зрозуміти, що не завжди суспільство було здатне побачити за цією завісою боротьбу за владу, а вірніше – єдиновладдя, що забезпечувалося засобами терору і усуненням можливих конкурентів. Саме так Й. Сталін розправлявся з неугодними сподвижниками.

О. Волкова звільнили незадовго до початку війни у зв'язку із закінченням терміну [7, с. 91]. Він вступив до геологічної експедиції, що дало йому майже рік перепочинку від життя за колючим дротом: загублену в тайзі експедицію держоргани знайшли лише влітку 1942 р., щоб оголосити О. Волкову про арешт та новий термін [7, с. 98], адже ще під час його першого затримання радянська влада пообіцяла згноїти письменника в таборах, якщо він відмовиться бути стукачем. Обіцянка ця виконувалась із більшовицьким ентузіазмом, і влада свого майже домоглася: через два роки О. Волков помирав від важкої дистрофії і пелагри [7, с. 110]. Тільки-но його поставили на ноги в лазареті – відправили вмирати на заслання до Кіровабаду [7, с. 112]. Тут О. Волкову знову допомогло знання іноземних мов – у місцевому інституті викладати їх було майже нікому, тому скоро він став незамінним фахівцем [7, с. 114]. Як бачимо, письменнику вдалося вижити завдяки своєму таланту і освіченості, проте така людина залишалася для радянської влади особливо небезпечною та підозрілою.

У 1951 р. О. Волкова заарештовують вп'яте і востаннє [7, с. 114]. Йому, як арештанту-повторнику, в обвинувальному висновку написали просто: «соціально

небезпечний елемент», і заслали на 10 років до села Ярцево Красноярського краю [7, с. 117]. Та навесні 1953 р. після смерті Й. Сталіна, розпочалася реабілітація невинно засуджених. До О. Волкова дійшла черга в 1955 р.: його реабілітували за всіма п'ятьма справами і він, нарешті, повернувся до Москви [7, с. 120–121]. Позаду було двадцять сім років в'язниць, заслань і таборів.

З часом стало зрозуміло, що смерть вождя не призвела до справжнього викриття тридцятирічного режиму терору: в арсеналі у влади були ті ж методи управління, що і при Й. Сталіні, і ні про яку лібералізацію не йшлося. Історична пам'ять народу у спогадах людей, які пережили криваві роки Великого терору, а в їх числі О. Волков, відкриває шлях до розуміння підвалин самого існуючого режиму. Необхідно зрозуміти, що дріб'язкова, прискіплива опіка, втручання в приватне життя, брутальне придушення свободи думки – характерні риси ладу, на чолі якого були доктринери, небезпечні своєю прихильністю до методів придушення і залякування, сектантською упередженістю до моралі та культури.

Те, що терор – явище не випадкове у сталінському СРСР, доводить праця Олександра Солженіцина «Архіпелаг ГУЛАГ», видана на Заході впродовж 1973–1975 рр. [62–64]. Цей художній твір відіграв важливу роль у розкритті жорстокої правди про масові репресії та сприяв змінам суспільної свідомості. Розгорнута в романі критика сталінізму і засудження каральної системи більшовицької влади вплинули на долю самого О. Солженіцина: екземпляр «Архіпелагу» потрапив до органів держбезпеки в серпні 1973 р., і незабаром письменника вислали із СРСР [64, с. 217]. До цього, у 1962 р., йому вдалося видати повість «Один день Івана Денисовича», в якій розповідається про один день радянського ув'язненого [65]. Такі дії влади є виявом домінування лінії боротьби з «ворогами» держави: тими мислячими, хто прагнув розповісти про репресивну машину, що за залізною завісою поширилась на величезні території, поглинувши мільйони осіб.

Жертвою сталінської репресивної політики був і сам О. Солженіцин, якого заарештували у лютому 1945 р. за листування зі шкільним товаришем, яке нібито

мало антирадянське забарвлення [62, с. 23]. Чекісти інкримінували тільки-но викритому «ворогу народу» мету повалення радянської влади і наклеп на самого Й. Сталіна, і незабаром О. Солженіцину винесли вирок: 8 років виправно-трудового табору за статтями 58-10, 11 [62, с. 199–200].

Автор «Архіпелагу» детально висвітлює репресії 1937–1938 рр., вважаючи ці чистки не стихійними, а ретельно спланованими особисто Й. Сталіним та його поплічниками [62, с. 58]. Не виникає сумнівів, що саме за безпосередньої участі «вождя» здійснювався перманентний наступ на різні верстви населення, більшу частину яких складали безневинні селяни – справжні шпіони, злісні агітатори та терористи для Й. Сталіна. О. Солженіцин акцентує увагу на тому, що саме в часи Великого терору з особливим розмахом застосовувалась стаття 58 КК СРСР, яка була апробована ще під час чисток 1920-х рр. [62, с. 58]. Як відомо, мали місце фальсифікація справ та порушення будь-якої законності під час проведення слідства, а єдиними справжніми законами 1930-х рр. були рознарядки та контрольні цифри, які необхідно було виконати в визначений термін. Все ж інше залежало від вправності оперативників, які психологічно та фізично тиснули на арештанта, вибиваючи з нього зізнання [62, с. 60, 104]. Слідчі не шукали доказів провини обвинуваченого, а лише намагалися його виснажити та знесилити під час допитів.

О. Солженіцин не надає процесу масових репресій елітарного забарвлення: «саджали [за ґрати] не лише великих комуністів», а й простих людей – селян і робітників, яких зараховували до числа «куркулів» [62, с. 56, 313]. Дійсно, Й. Сталіним був завданий удар по верхівці партійної еліти – він відшукував найбільш зручних для себе «слуг народу». Однак, найбільшу частину репресованих за цілком уявні злочини складала не партноменклатура, а звичайні прості громадяни СРСР, серед яких, за вказівкою вождя, шукали шкідників і шпигунів [63, с. 40]. І тут, характеризуючи радянську судову систему, О. Солженіцин висвітлює методи її роботи: «...не суддя судить – суддя лише

зарплату отримує, судить інструкція!» [62, с. 208]. Тож, тоталітарна сутність сталінської політичної системи обумовлювала механізми владного втручання в судову систему та її обвинувальний характер.

Саме у 1937 р., як зазначає О. Солженіцин, виправно-трудова табори набули сучасного вигляду, а табірний режим став жорсткішим у великій кількості побутових дрібниць [63, с. 39–40]. Так радянське керівництво будувало залізну завісу навколо ГУЛАГу, який на десятиліття став справжнім пеклом для ув'язнених. Однак, автор звертає увагу на те, що з однією особливістю минулих років ГУЛАГ не розлучився і в 1937–1938 рр.: із використанням табірною адміністрацією кримінальних злочинців. Так, кримінальникам ще послідовніше віддавали всі «командні висоти» в таборі, нацьковували на в'язнів, які відбували термін за 58 статтею, дозволяли безперешкодно грабувати, знущатися і вбивати [63, с. 40]. Особливий статус «блатних» ув'язнених і потурання ним з боку керівників різних рангів свідчить про те, що влада готова була співпрацювати з ними задля боротьби проти «соціально-безнадійної п'ятдесят восьмої» – проти «політичних в'язнів» [64, с. 11], адже для Й. Сталіна політичні в'язні були особливо небезпечними, такими, хто може завдати удару його диктатурі. Саме тому вся система придушення будь-якого опору з боку ув'язнених була заснована на роз'єднанні невдоволених у таборах, утриманні подалі один від одного [64, с. 90]. Та за умов масових арештів 1937–1938 рр. цього неможливо було досягти.

Як бачимо, формування системи ГУЛАГу було результатом здійснення низки масових чисток Й. Сталіна. При цьому, традиційно, він повинен був залишитися в незаплямованих кров'ю ризах, тоді як одні більшовики ставали катами інших більшовиків. Тож, праця О. Солженіцина «Архіпелаг ГУЛАГ» є відображенням радянської репресивної політики в її еволюційному розрізі: від початку створення кривавої репресивної машини за часів В. Леніна до її остаточного оформлення у період чисток Й. Сталіна і перманентного застосування у період десталінізації.

Розкрити механізм тоталітарної влади і зрозуміти феномен сталінізму намагається і Анатолій Рибаків у романі «Діти Арбату», створеному впродовж 1957–1966 рр. [57; 58]. Через долі молодого покоління тридцятих років автор передає трагізм даного періоду, що виражається в цілковитому підкоренні багатомільйонної держави волі однієї особи з необмеженою владою – Й. Сталіну. А. Рибаків, який був сучасником сталінської епохи, також потрапив під гніт репресій: 5 листопада 1933 р. його арештували та засудили за статтею 58-10 до адміністративного заслання в Сибір на 3 роки [57, с. 40, 99]. Студенту А. Рибаківу закидали контрреволюційну агітацію і пропаганду як «організатору антипартійних виступів»: він нібито викривив сенс стінгазети тим, що написав жартівливі епіграми та жодного разу не згадав товариша Й. Сталіна [57, с. 20, 83].

А. Рибаків розкриває власне бачення репресій часів Великого терору 1937–1938 рр. Автор зазначає, що після вбивства С. Кірова в СРСР розпочинається велика чистка, слідство поставлено на конвеєр, масово арештовують людей, направляють в табори і засуджують до розстрілу тисячами [57, с. 244]. Однак, щодо застосування репресій проти простих людей, письменник обмежується думками, що «всюди суди, масові розстріли» [58, с. 4]. Натомість А. Рибаків акцентує увагу на елітарності процесу масових репресій: показових судилищах над «старими» більшовиками, в тому числі над генералітетом та партійним апаратом. Автор наголошує, що всі вироки виконувались за особистим наказом Й. Сталіна, а терор, який заохочувався вождем, реалізовували його підлеглі [58, с. 83–84]. При цьому в суспільстві повинно було скластися чітке розуміння того, що «не він [Й. Сталін] судить військових, самі військові знищують зрадників у своїй сфері» [58, с. 256]. Таким чином, плануючи та реалізуючи «відкриті» судові процеси, Й. Сталін готував основу для майбутніх судилищ і розправ вже над ширшим колом уявних ворогів.

Не викликає сумнівів те, що «хазяїн» намагався тримати якомога ближче до себе своїх потенційних ворогів, яких один за одним поступово ліквідував:

«народ побачить, що винищення ворогів тільки зміцнює могутність Радянського Союзу» [58, с. 255]. Насправді ж, укріплювалась лише диктатура верховного керівника, який позбавлявся найменшої загрози своїй одноосібній владі. А цього, на думку автора, можна було досягти саме за рахунок показових процесів, коли б у скоєних злочинах зізналися люди, відомі всій країні: «чим відомішими є їхні імена, тим більше народ буде переконаний у правильності того, що називають терором» [58, с. 67]. А. Рибаків висновує, що колективне керівництво за часів Й. Сталіна – міф, а осіб, що керували державою до встановленої згодом диктатури, розстрілювали як вбивць, терористів та шпигунів [58, с. 51, 99]. Прагнення Й. Сталіна бути абсолютною владою підкріплювались, перш за все, насиллям над уявними ворогами минулого, що давало можливість розчистити дорогу для розправ над ворогами нинішніми і майбутніми: достатньо було свідчень багатьох, щоб винними стали всі.

У романі автор надає характеристику функціонування каральних органів радянської влади та посилення їх в період Великого терору, змальовуючи образ чекіста на прикладі одного з героїв: молодик з інтелігентної родини став слідчим НКВС у часи найкривавіших чисток, і «тепер він сам кидав на підлогу, топтав чоботами, бив гумовою палицею» [58, с. 69]. При цьому перспективним вважався той слідчий, якому вдавалося не лише «розколоти» арештанта та змусити його визнати власну провину, але, найголовніше – створити групову справу. В такій справі члени групи виводять слідство на нові зв'язки, а отже, «створюється заділ, що забезпечує безперервне функціонування каральних органів» [58, с. 8]. А. Рибаків показує, що за комуністичного засилля слово «чекіст» мало бути оточене ореолом революційної нещадності, чесності і безкорисливості. Дійсно, тоді б репресивні органи асоціювались лише зі страхом і за більшовицької непримиренності огидніше виглядали б «вороги» радянської влади.

Короткі терміни ведення слідства, характерні для 1937–1938 рр., не дозволяли застосувати до підслідних звичайних методів впливу: «конвеєра,

карцеру з водою і щурами, голоду, спраги, безсоння, психологічного тиску, погрози розправитися з рідними» – все це вимагало часу, якого в чекістів не було. Тож, звичайно, вони вдавалися до особливих методів – фізичного впливу [58, с. 249]. Зрозуміло, що розв’язати руки каральним органам могла лише особиста згода Й. Сталіна, який не був скований моральними гальмами та етичними умовностями. І саме в період Великого терору, коли «хазяїн» проводив «кадрову революцію», було розстріляно або засуджено до тривалих термінів ув’язнення і виконавців репресій-чекістів [58, с. 115].

«Вороги будуть викриті, – сказав Сталін, – партія їх зітре в порошок» – так А. Рибаків інтерпретує внутрішній монолог вождя стосовно його політики знищення політичних супротивників [58, с. 244]. Як відомо, курс боротьби проти потенційних «ворогів» народу планомірно реалізовувався і в романі зустрічаємо розкриття даної теми автором. Так, А. Рибаків зазначає, що в період 1933–1936 рр., коли тоталітарний режим почав костеніти, «донос було зведено в ранг громадських чеснот» [57, с. 177]. Таким чином, кращим способом уберегти себе від доносу було донести на когось самому, але, як виявилось, це не гарантувало ніякої безпеки. Однак, великі маси людей грали власні ролі в цій фантазмагорії. У зазначений період, як і в роки Великого терору, більшість «ворогів народу» засуджували за політичною 58 статтею [57, с. 159]. При цьому змінювався контингент засланих: якщо в 1933–1936 рр. влада розправлялася з меншовиками, есерами, анархістами, троцькістами, то в 1937–1938 рр. до зазначених категорій додався ще й великий масив керівних партійних кадрів в рамках проведеної «кадрової революції» [57, с. 92; 58, с. 126]. Як бачимо, в романі знаходимо вияв елітарності процесу репресій, тоді як про розправу над простим населенням СРСР автор згадує побіжно.

Увагу письменник приділяє і опису життя простих громадян, які в умовах масових арештів 1937–1938 рр. намагалися зберегти типовий уклад свого буття. А. Рибаків показує прямий зв’язок між виявленням супротивників режиму та вже

ліквідованими небезпечними елементами: «додалися виключення старшокласників із комсомолу як дітей «ворогів народу» [58, с. 142]. Окрім того, існувала радіомережа, що інформувала громадян щодо останніх новин, зокрема відносно показових процесів: «прислухались до голосу диктора, який оголошував вирок» [58, с. 150]. Зрозуміло, що таким чином населення тримали в страху, вселялась думка, що чинити опір марно, адже держава обов'язково відшукає всіх «ворогів»: «боялись навіть дивитися один на одного, не те що розмовляти» [58, с. 123].

Як бачимо, роман А. Рибаківа охоплює широке коло явищ, у ньому здійснено спробу висвітлити життя країни в цілому. Важливим для нас є трактування автором сутності тоталітарного режиму та особисте ставлення до сталінського терору.

Отже, літературні праці є важливим джерелом для розуміння ставлення суспільства до тогочасних подій. Автори їх, переважно представники еліти, відкрито виступають із засудженням репресивної політики радянської партійної верхівки, намагаються розкрити її ідеологічний фундамент та функціонування в різні періоди панування більшовицького терору.

За часів хрущовської «відлиги» спостерігаємо жорстке панування цензури та характерне замовчування теми масових репресій в літературній творчості. Основні акценти, розставлені М. Хрущовим, були націлені на висвітлення основної ролі Й. Сталіна в репресивних діяннях, а отже, лише його особистої відповідальності за скоєне. Поява будь-якої інформації про сталінський терор в джерелах для широкого загалу суперечила б накресленій лінії партії щодо розвінчання культу особи, а тому була надрукована лише повість О. Солженіцина «Один день Івана Денисовича», видана з особистої згоди М. Хрущова. Та невдовзі вона була заборонена, а письменнику не дозволили видати на теренах СРСР «Архіпелаг ГУЛАГ», що ставив правдивий діагноз радянській владі.

Лише за доби «перебудови» радянське суспільство почало знайомитися з проблематикою сталінських репресій. Мемуари О. Волкова, Л. Разгона та інших жертв більшовицького терору, а також періодика, в якій висвітлювалися репресії проти «ворогів народу», детально характеризують особливості функціонування радянського карального апарату. Автори по-різному розкривають картину арештантського виживання в умовах заслання, проте у висновках щодо існування комуністичної системи та її вірних «слуг народу» вони єдині: держава, що будується на кістках замученого народу, приречена на крах.

Проте радянська мемуарна і художня література формувала у суспільства враження про елітарний характер терору – спрямованість виключно проти партійно-радянської та військової еліти. І лише у творах О. Солженіцина зазначалося, що більшість людей, які потрапили під гніт репресій, належали до простих безневинних селян.

Отже, спостерігається повільний перехід від цензурованої літературної творчості до її ослаблення та появи публікацій жертв радянської репресивної політики. Зміни в політиці держави часів «перебудови» відображають і зміни в інформаційному наповненні публікацій того часу, що було викликано формуванням попиту на розкриття справжньої сутності сталінізму.

Висновки до 2 розділу

Тема Великого терору 1937–1938-х рр. та більшовицької репресивної політики розгорталась поетапно і знаходила своє вираження в радянському публічному просторі у наукових розвідках, творах мемуарної та художньої літератури. Тож, виявляється можливим простежити у процесі формування історичної пам'яті радянського суспільства про події 1937–1938 рр. декілька етапів.

Публічний дискурс щодо даної проблематики започаткував XX з'їзд ЦК КПРС, на якому із засудженням репресивної політики сталінської влади та розвінчанням культу особи Й. Сталіна виступив М. Хрущов. Однак, характерним для цього етапу стало замовчування здійснених масових репресивних операцій та акцентування на елітарності процесу чисток. В період «застою» спостерігаємо повернення до неосталінізму та подальше приховування злочинів сталінської каральної політики. Лише етап «перебудови» характеризується більш широким розгортанням дискусій в наукових виданнях та періодиці щодо питання репресивної політики сталінської влади. Проте, владний апарат повертається до хрущовського представлення елітарності каральних операцій, а така риторика свідчить про намагання подальшого замовчування злочинів «вождя» та його поплічників. Окрім того, в усі зазначені періоди жодній критиці не підлягала комуністична ідеологія.

Щодо літературної творчості, то за часів хрущовської «відлиги», враховуючи обмеженість критики засудження сталінського терору, тема репресій висвітлювалась в художніх творах лише до 1964 року. Таким чином, відсутність широкого дискурсу в радянському публічному просторі та жорстке панування цензури не призвело до виникнення значної кількості літературних творів.

Нова віха розвитку літературного напрямку на теренах СРСР відповідає періоду «перебудови», коли на сторінках періодичних видань, мемуарної та художньої літератури почала детально висвітлюватись тема репресивних сталінських чисток. Зокрема, у газетах «Комсомольська правда» та «Відомості» розкривались долі М. Бухаріна, Я. Гамарника та інших «ворогів народу», в журналах «Юність» та «Роман-газета» друкувались мемуари Л. Разгона та О. Волкова, широкому загалу став відомий роман А. Рібакова «Діти Арбату». Окрім видання на теренах СРСР літературного доробку з даної проблематики, позитивним в цей період було і повернення з еміграції «Архіпелагу ГУЛАГу» О. Солженіцина, в якому автор формує погляд на масовість процесу репресій.

Однак, не зважаючи на широке і детальне висвітлення в літературних працях репресій та засудження особисто Й. Сталіна, мемуарна і художня література формувала у суспільства враження про елітарний характер терору – спрямованість виключно проти військової та партійно-радянської еліти. Така риторика не сприяла об'єктивному розкриттю справжньої спрямованості репресивних операцій та відтермінувала процес детального дослідження злочинів комуністичного режиму.

РОЗДІЛ 3

ФОРМУВАННЯ УЯВЛЕНЬ ПРО ВЕЛИКИЙ ТЕРОР 1937–1938 рр. В ІСТОРИЧНІЙ ПАМ'ЯТІ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

3.1. Державна політика історичної пам'яті про Великий терор в Україні

Стратегія розвитку державної політики пам'яті відповідає урядовим інтересам, а тому – залежить від загальнодержавного курсу. Відповідно, в умовах незалежності України можна виокремити декілька етапів формування політики історичної пам'яті, які обумовлені особливостями діяльності Президентів України у сфері формування національної ідентичності. Таким чином, від початку незалежності й до сьогодні можна окреслити наступні періоди: Леонід Кравчук та створення атрибутів державності (грудень 1991 – липень 1994 рр.), Леонід Кучма і політика «багатовекторності» (липень 1994 – січень 2004 рр.), Віктор Ющенко та перехід до творення єдиної нації (січень 2005 – лютий 2010 рр.), Віктор Янукович і амбівалентна політика (лютий 2010 – лютий 2014 рр.), Петро Порошенко та період «декомунізації» (червень 2014 – травень 2019 рр.).

Термін перебування на чолі держави першого Президента незалежної України Л. М. Кравчука характеризується створенням нових атрибутів державності, політикою відмежування від СНД та першими кроками інтеграції країни до європейських структур. Важливо, що розпочався процес витіснення радянської історичної спадщини, ворожої українським інтересам, з колективної пам'яті та публічного простору. Віднині негативний портрет радянського минулого відповідав російській історії: з національного наративу його було фактично виключено.

Однак, політику історичної пам'яті першого Президента не можна назвати послідовною. Так, поряд із впровадженням у середніх та вищих навчальних закладах курсу вивчення історії України (замість історії СРСР та КПРС), урядова політика відзначалася небажанням торкатися «білих плям» в історії держави, а тому можемо говорити про створення спрощеної «чорно-білої» картини. Таким чином, на цьому етапі маємо виражену амбівалентність моделей пам'яті: національну, ще не сформовану на ґрунті ідентичності, та існуючу радянську, яка, безперечно, впливала на подальшу розбудову суверенної держави. Політична еліта країни в цей час не мала єдиної візії щодо майбутнього розвитку держави та чіткої позиції стосовно радянського спадку, що впливало на всі сфери урядового реформування. Важливо і те, що конкурування різних типів пам'яті (української, російської та комуністичної) стало виразною рисою суспільної свідомості.

Щодо звернення влади до теми репресивної політики, то 17 квітня 1991 р. було ухвалено Закон України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні», що здійснювалися протягом 1917–1991 рр. комуністичним тоталітарним режимом [47]. Вперше в Україні законодавчо засудили політичні репресії як метод керування суспільством, а закон був покликаний реабілітувати осіб, репресованих з політичних мотивів. Та попри це, реабілітації не підлягали особи, засуджені за кримінальними статтями (Стаття 2) [47]. Отже, оскільки даний закон був прийнятий ще в УРСР, то певна частина репресій, навіть вчинених позасудовими органами, все ще визнавалась обґрунтованою.

Ухвалення вже згаданого Закону, ліквідація ідеологічних обмежень в історичних дослідженнях та соціальні запити суспільства в умовах утвердженої незалежної держави виступили підґрунтям для створення в квітні 1992 р. Державної програми науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», що стала важливим здобутком вітчизняної історіографії з огляду публікації великого масиву раніше секретних документів [102]. Із 1994 р. головна

редколегія «Реабілітовані історією» спільно з Інститутом історії України НАН України та Галузевим державним архівом Служби безпеки України почала видавати науково-документальний журнал «З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ», котрий виходить по сьогодні [87]. Отже, було започатковано на законодавчому рівні аналіз політичних репресій в контексті функціонування більшовицького режиму в Україні.

Таким чином, за часів першого пострадянського Президента Л. М. Кравчука спостерігаємо відсутність значної уваги до теми репресивної політики радянської влади, оскільки дане питання могло залишити негативний відбиток на репутації політичної еліти, частина якої продовжувала виступати на захист комуністичної ідеології та спорідненості українського і російського народів. Таке непослідовне позиціонування шляху розвитку Української держави продовжилось і за наступних поколінь держслужбовців.

Курс «багатовекторності» другого Президента України Л. Д. Кучми (липень 1994 – січень 2004 рр.) знаходив свій вияв не лише у зовнішньополітичній діяльності, а й у символічній політиці історичної пам'яті. Її особливістю стала приналежність президентських указів до національної та радянської парадигм історії України одночасно. Приміром, у 1998 р. майже водночас у Львові святкували річницю проголошення ЗУНР, а в Дніпрі – ювілей українського радянського функціонера В. Щербицького [96]. Отже, механічне поєднання вказаних парадигм призвело до паралельного відзначення церемоній, наповнених різним ідеологічним змістом (радянські на сході та антирадянські на заході), що було підтримано центром та реалізовано в регіонах.

Державна політика історичної пам'яті про Великий терор даного періоду була започаткована розпорядженням Президента від 11 серпня 1994 р. «Про заходи щодо вшанування пам'яті жертв політичних репресій, похованих у селищі Биківня» та створенням на його території меморіального комплексу [43]. Втім, розпорядження виконувалось формально. Так, не зважаючи на проголошену в

преамбулі мету «глибокого і всебічного дослідження трагічних сторінок історії України, відновлення історичної правди і справедливості», лише 22 травня 2001 р. Кабінет Міністрів України, який очолював В. А. Ющенко, ухвалив Постанову «Про створення Державного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили» [49]. Показово, що сам Президент Л. Д. Кучма жодного разу не був у Биківні, тоді як прем'єр-міністр В. А. Ющенко одним із перших держслужбовців відвідав меморіальний комплекс [106].

Як бачимо, політика пам'яті Президента Л. Д. Кучми є невизначеною: в цей час відбувається визнання М. Грушевського «батьком української нації», але водночас не здійснюється активної реконструкції радянських міфів. Така амбівалентність свідчить про відсутність чіткої та виваженої політики історичної пам'яті, намагання досягти компромісу суспільної думки між послідовниками пострадянського та державницького наративів.

За президентства В. А. Ющенка (січень 2005 – лютий 2010 рр.) значно активізувалось вивчення української історії та здійснювався курс на суто національну версію політики пам'яті. Однак, все ще мала місце боротьба партій різної ідеологічної спрямованості, та «фактично всі п'ять років цього президентства тривала українсько-російська війна національних міфологій» [92, с. 248].

Вагомою складовою політики історичної пам'яті В. А. Ющенка стала діяльність Українського інституту національної пам'яті (УІНП), який був утворений 31 травня 2006 р. як спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади (у 2008 р. спеціальний статус знято). Положення про УІНП було затверджене Постановою Уряду від 5 липня 2006 р., але роботу він розпочав після 3 березня 2007 р. Утворення інституції для координування політики пам'яті сприяло дослідженню трагічних сторінок в історії українського народу, увічненню пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій, здійсненню науково-просвітницької роботи та освітянської діяльності [40]. Цей крок став

одним із засадничих на шляху впровадженого Президентом національно-орієнтованого вектору урядової політики.

Важливою віхою даного періоду стало остаточне завершення роботи щодо надання Державному історико-меморіальному заповіднику «Биківнянські могили» статусу Національного відповідно до Указу Президента від 17 травня 2006 р. [44]. Таким чином, меморіальний комплекс став одним із національно значущих «місць пам'яті». А вже через рік, Указом В. А. Ющенко від 21 травня 2007 р. «Про заходи у зв'язку з 70-ми роковинами Великого терору – масових політичних репресій 1937–1938 років», починаючи з 2007 р. річниця початку Великого терору (5 серпня) та День пам'яті Соловецького етапу (27 жовтня) відзначаються в Україні на державному рівні. Окрім того, даний Указ установив День пам'яті жертв політичних репресій (припадає на третю неділю травня) [41]. Таким чином, Дні пам'яті жертв голодоморів (четверта субота листопада) та політичних репресій було розведено у часі. Це засвідчило чітке розмежування злочинів карально-репресивної комуністичної системи проти українського народу з їх подальшим засудженням.

На виконання Указу Президента від 21 травня 2007 р. протягом 2007–2008 рр., у зв'язку з 70-тими роковинами Великого терору, у навчальних закладах були проведенні уроки пам'яті, лекції, конференції та інші заходи з метою висвітлення теми масових політичних репресій 1937–1938 рр. Також, важливою частиною стратегії В. А. Ющенко стала організація спеціальних комісій та дослідницьких груп для наукової розвідки щодо радянських репресій в Україні [40, 41].

Значущою складовою політики історичної пам'яті став Указ Президента від 23 січня 2009 р. «Про розсекречення, оприлюднення та вивчення архівних документів, пов'язаних з українським визвольним рухом, політичними репресіями та голодоморами в Україні» [48]. Відповідно до нього в Службі безпеки України створено Департамент архівного забезпечення, основу якого становить Галузевий державний архів СБУ [85, с. 12]. Розсекречення архівних

матеріалів, які висвітлюють діяльність радянської карально-репресивної системи, мало б покласти край політичним спекуляціям навколо історії. Однак, після закінчення президентського терміну В. А. Ющенко процес відкриття архівів фактично гальмується.

На наш погляд, метою і змістом політики третього Президента України щодо радянської спадщини було всенародне засудження злочинів комуністичного режиму, а не відкидання всього радянського періоду. Кількість указів та розпоряджень з політики пам'яті, що утверджують національну версію минулого, кількісно значно перевищують аналогічні законодавчі акти даного тематичного спрямування попередників В. А. Ющенка. Однак, на тлі накресленої президентом візії проросійські політичні сили і надалі використовували спірні питання історії для дискредитації опонентів, що напряду було пов'язано з боротьбою за владу.

Позиціонування політики пам'яті як альтернативної попередньому президентству характерне для четвертого керівника держави – В. Ф. Януковича (лютий 2010 – лютий 2014 рр.). Його прихід до влади ознаменував зміну акцентів з національно-орієнтованої парадигми до російсько-центричної, ставши періодом стагнації у формуванні та утвердженні української історичної пам'яті та ідентичності.

У публічному дискурсі В. Ф. Янукович закликав до плюралізму думок та поступовості у вирішенні суперечливих питань історичного минулого. Так, щорічне послання Президента до Верховної Ради у 2011 р. містило положення про необхідність «пошуку оптимальної та прийнятної для більшості українців моделі національної ідентичності». Вказувалося, що оскільки в українському суспільстві існують протилежні погляди на історичне минуле, а відтак – різне бачення майбутнього, потрібно виробити оптимальні підходи «у сфері мовної політики та щодо питань історичної пам'яті» [22]. Реалії показали, що складовими ідеологічної платформи керівництва держави стали офіційно

закріплений статус російської мови у Законі України від 3 липня 2012 р. «Про засади державної мовної політики», а отже, і захист прав російськомовного населення та боротьба з націоналізмом [37].

Чіткі принципи та концептуальні положення у сфері державної політики пам'яті на користь формування української національної ідентичності не були прийняті. Натомість мало місце утвердження радянської версії минулого. Так, В. Ф. Янукович не визнавав Голодомор 1932–1933 рр. геноцидом проти українського народу, а репресії 1937–1938 рр. взагалі замовчувались [74]. Також, показовим став Указ Президента від 9 грудня 2010 р. «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади», за яким УІНП став науково-дослідною установою [31; 45]. Цей крок продемонстрував прагнення влади ліквідувати вплив УІНП на виконавчий апарат, а також, перешкоджання популяризації історії України.

Наступ політичних сил проявився і в процесі згортання доступу до архівів СБУ, і тиску на істориків, що вивчали радянський період в його карально-репресивній іпостасі. Так, історик В. В'ятрович (директор Архіву СБУ в 2008–2010 рр.) в інтерв'ю Бі-Бі-Сі Україна за 19 грудня 2009 р. зазначав, що «відкриття архівів, доступ до первинної інформації про те, що робилося в Україні протягом 20-го століття, до певної міри обеззброїть політиків, позбавить можливості проводити інформаційні маніпуляції довкола української історії». Зокрема, мова йшла і про документи, що «висвітлюють діяльність КДБ, як одного з інструментів здійснення політики тоталітарного режиму» [84]. Однак, вже 17 березня 2010 р. Бі-Бі-Сі Україна публікує статтю, з якої стає відомо, що В. В'ятровича було звільнено з посади директора департаменту архівного забезпечення СБУ указом В. Ф. Януковича. Історик заявив, що «СБУ розсекретила лише 10% архівів КДБ» і «під тиском нового уряду може зупинити процес розсекречення документів про злочини радянської влади» [59]. Така політика свідчила про намір систематичного покривання злочинів тоталітаризму.

Отже, політику історичної пам'яті В. Ф. Януковича можна визначити як амбівалентну: вона поєднувала український символізм із радянськими елементами, про що свідчить ідеологічна спрямованість актів президента. Однак, неприхована проросійська орієнтація значної частини політичних сил на чолі з главою держави свідчила про намір відродження радянсько-російської версії минулого і «небажання» дотримуватись проголошеного пошуку національної ідентичності.

Послідовне засудження злочинів комуністичного режиму та втілена в життя реформа декомунізації з відповідними змінами комеморативних практик – це характерні складові політики пам'яті п'ятого президента П. О. Порошенка (червень 2014 – травень 2019 рр.). У цей період ми спостерігаємо закріплення курсу України на європейську інтеграцію, підвалинами якої є дотримання відповідних стандартів демократичної держави, що зумовлює необхідність чіткого окреслення моделей репрезентації минулого з подоланням радянських пережитків.

Показовим для розуміння напрямку конструювання державної політики пам'яті нового керівництва стала ліквідація УІНП як науково-дослідної установи та відновлення статусу Інституту як центрального органу виконавчої влади відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України від 12 листопада 2014 р. та затвердженого «Положення про Український інститут національної пам'яті» [10]. Такий крок засвідчив провладну підтримку прагнення до відновлення української національної пам'яті, подолання історичних міфів та відхід від проросійської версії минулого, підтримуваної режимом попереднього президента.

Тож, масштабні зміни в державній політиці історичної пам'яті щодо переосмислення радянської спадщини були закріплені законами про декомунізацію від 9 квітня 2015 р. Верховною Радою. Так, Закон України «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років» забезпечив відкриття архівної інформації репресивних органів

та право кожного громадянина на доступ до цієї інформації [36]. Стало можливим всебічне та ґрунтовне дослідження радянської доби в її карально-репресивному вияві, ролі українського народу у боротьбі з тоталітарним режимом.

Наступним Законом від 9 квітня 2015 р. «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» Україна засудила злочини комуністичного тоталітарного режиму [38]. Встановлювалось, що архівні документи радянських органів державної безпеки, пов'язані з політичними репресіями та іншими злочинами часів державного терору, мають бути загальнодоступними (Стаття 5) [38]. Суверенна Україна як окреме і незалежне державне утворення повинна спиратись на власну національну ідентичність, тож визнання злочинним комуністичного режиму сприяє деідеологізації ролі СРСР у суспільній пам'яті.

Розглянуті вище Закони підкріплювались послідовно впроваджуваними в суспільстві комеморативними практиками. Так, 17 травня 2015 р. П. О. Порошенко, у зв'язку з Днем пам'яті жертв політичних репресій, взяв участь у траурній церемонії в Національному історико-меморіальному заповіднику «Биківнянські могили» [61]. У своїй промові глава держави зазначив, що закони про декомунізацію «осучаснюють політику національної пам'яті та звільняють її від імперських нашарувань» [61]. Про реалізований комуністичним терором масштабний злочин проти людства П. О. Порошенко нагадував впродовж всього президентського терміну, відзначаючи, що Биківнянський ліс можна назвати «українським некрополем» [72].

Важливою віхою у формуванні української історичної пам'яті стала ініційована громадськістю та закріплена законодавчо інформаційна кампанія «Рік жертв Великого терору» [56]. 23 березня 2017 р. П. О. Порошенко підписав Указ «Про заходи у зв'язку з 80-ми роковинами Великого терору – масових політичних репресій 1937–1938 рр.» [42], а Кабінет Міністрів України

розпорядженням від 15 листопада 2017 р. затвердив план заходів на 2017–2018 рр. [39]. Впродовж зазначених років в Україні проводились тематичні освітні заходи, науково-практичні конференції, круглі столи тощо [5; 4]. Їх метою було «гідне вшанування пам'яті жертв Великого терору» та інформування громадськості про злочини тоталітарного комуністичного режиму [42]. На наш погляд, дана інформаційна кампанія справила суттєвий вплив на розкриття злочинів періоду Великого терору та подальші дослідження проблеми політичних репресій.

Окрім того, Постановою Верховної Ради, у зв'язку з 80-ми роковинами масових розстрілів української інтелігенції в урочищі Сандармох (27 жовтня–4 листопада 1937 р.), в Україні було оголошено День пам'яті, який відзначався на державному рівні 27 жовтня 2017 р. [34]. Сандармох вважається одним із символів Великого терору: масові страти «ворогів» за сфальсифікованими звинуваченнями торкнулись не лише «розстріляного відродження», а й українських селян та духовенства.

Продовжуючи фокусування державної політики пам'яті в напрямку формування української національної ідентичності та осуду діянь карально-репресивного радянського апарату, П. О. Порошенко 13 березня 2018 р. підписав Закон «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення процедури реабілітації жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років» [35]. Закон значно розширює коло осіб, які визнаються реабілітованими та потерпілими від репресій (Стаття 1) [35].

Отже, в період перебування при владі П. О. Порошенка державна політика в галузі історичної пам'яті мала національну візію з поступальним формуванням окремішньої української ідентичності, яка засуджує злочинний комуністичний режим і відмежовується від радянської спадщини. Також, значна увага була скерована, зокрема, і в напрямку розширення можливостей дослідження проблеми масових репресій часів Великого терору 1937–1938 рр. та

інформування світової громадськості щодо проблемних питань спільного радянського минулого.

Таким чином, як показали реалії, за 28 років існування незалежної України в державній політиці історичної пам'яті мали місце державницький та радянський нарративи, або ж їхнє поєднання в різних пропорціях. Отож, політику в галузі історичної пам'яті не можна визначити як послідовну, попри законодавчо врегульовані назрілі проблеми історичної тематики та діяльність Українського інституту національної пам'яті.

Причини аморфності даної політики знаходимо в тривалому маневруванні політичних лідерів між орієнтаціями на євразійський простір і «русский мир» та європейською інтеграцією. Як наслідок – збереження у суспільній думці радянського нарративу, існування в межах південно-східних областей держави сепаратистських тенденцій. Така амбівалентна політика не була спрямована на формування історичної свідомості громадян, навпаки – політична еліта держави пристосовувала її до ситуативних обставин.

Однак, проблема відсутності протягом тривалого часу чітко вираженої політики формування української історичної пам'яті тісно пов'язана і з відсутністю інтересу держави до проведення досліджень в галузі історичної науки та відкриття архівів. Через це тема злочинної комуністичної репресивної політики залишалась поза увагою високопосадовців. Лише з набранням чинності законів про декомунізацію і пориванням з радянською традицією ситуація кардинально змінилась.

У контексті вищесказаного видається доцільним звернути увагу на формування колективної ідентичності та уявлень про Великий терор 1937–1938 рр. шляхом використання підручників в шкільному курсі історії України.

Варто зазначити, що держава завжди намагалася впливати на розвиток історичної освіти, зокрема, через контроль за видавництвом навчальної літератури. І в цьому процесі особливе місце належить підручнику, адже в ньому

закладалась концепція курсу історії, що її сповідує дана держава, а це – фундамент будівництва свідомості громадян.

До 1991 р. в основі навчання українських школярів не було спільної історичної пам'яті. Звідси – існування протилежно різних ментальностей в західних та південно-східних областях держави, що спостерігається і в наш час. Тільки з проголошенням незалежності Україна постала перед проблемою формування спільної історичної пам'яті. Реалізація даної мети передбачала написання нової генерації шкільних підручників. Нас цікавить висвітлення в них теми Великого терору 1937–1938 рр. в Україні, зважаючи на тривале панування засад радянської історіографії та поступове розширення відображення даної проблематики. Перші три етапи створення підручників розглядаються відповідно до періодизації, запропонованої К. О. Бахановим [78].

З 1991 по 1995 рр. було видано перше покоління підручників з історії, підготовлених українськими науковцями [78, с. 14], зокрема «Новітня історія України. Ч. 1. 1914–1939 рр.» для 10 кл. (1994) (автор Ф. Г. Турченко) [68; 86]. Як зазначає К. О. Баханов, перші шкільні підручники з історії структурно та методично наслідували радянські, хоча були і спроби висвітлення вітчизняної історії шляхом застосування державотворчого підходу [78, с. 15].

Так, у підручнику Ф. Г. Турченка немає окремого параграфу, присвяченому Великому терору 1937–1938 рр., як, власне, і терміну «Великий терор». Масові репресії автор розглядає у Розділі 4 «Радянська модернізація України (1928–1940)», частині «Громадсько-політичне життя», де спочатку вказує на «монопольне становище КП(б)У в суспільстві, жорстоке переслідування всіх, хто наважувався на будь-яку критику її політики», а згодом називає «сталінських ставлеників в Україні» – Л. Кагановича та С. Косіора – «провідниками політики масового терору» [68, с. 236–239]. Взагалі, автор найчастіше уособлює репресивні діяння з Й. Сталіним, або використовує словосполучення «сталінське керівництво» [68, с. 238–240].

Важливим є зазначення в темі, що «розгорнуті в 30-ті роки в Україні масові репресії охопили всі категорії населення: представників партійного й державного апарату, військових, інтелігенцію, робітників, селянство» [68, с. 240]. Проте, автор акцентує увагу, перш за все, на іменах партійної та військової номенклатури, зазначаючи, що «в Україні не уникла репресій більшість керівників КП(б)У і РНК...», «... була обезглавлена армія... Репресії спричинили гострий кадровий голод...» [68, с. 240–241]. Отож, маємо висвітлення характеру масових репресій як елітарного, що свідчить про вплив на авторську подачу матеріалу радянської історіографії.

Здавалося б, що твердженням «жертвами сталінської сваволі в Україні стали мільйони людей», автор все ж звертає увагу на місце звичайної людини в історії [68, с. 241]. Але продовження тези містить вкрай суперечливі дані: «Звичайно, більшість з них [жертв] була представниками партійного чи державного апарату. Це – робітники, селяни, службовці, інтелігенція» [68, с. 241]. По-перше, звичайно, можна припустити наявність друкарської помилки в тексті (замість «була» – «не була»), але таке змістове формулювання недопустиме в підручнику, адже веде до викривлення змісту теми. По-друге, відсутність імовірних даних щодо кількості жертв серед вказаних категорій населення значно спотворює сприйняття цієї проблеми.

Не можна не погодитись з тезами Ф. Г. Турченка, що в період Великого терору «правлячі кола СРСР відмовляються... від видимості законності здійснюваних репресій», та слідство ведеться «із застосуванням жорстоких тортур до арештованих» [68, с. 239, 240]. Як відомо, особливо фізичні методи тиску активно застосовувались карально-репресивними органами СРСР для отримання «зізнань» від «ворогів народу». Водночас, знаходимо в підручнику тезу, що «сталінське керівництво безжально віддавало на розправу НКВС не лише сотні тисяч незгодних з його політикою безпартійних... але й багатьох сліпих виконавців репресивного курсу режиму» [68, с. 240]. І знову повертає

увагу підхід до висвітлення проблеми Великого терору щодо «сотень тисяч» постраждалих: невизначеність кількості жертв негативно впливає на пізнання історичної правди, яку і має містити навчальний підручник. Щодо «сліпих виконавців» масових репресій, то можна стверджувати, що сталінська катівня існувала лише з особистого дозволу і підтримки вождя.

Таким чином, у підручнику Ф. Г. Турченка наявний систематичний виклад подій нової історії України 1917–1945 рр. з позиції обережної спроби застосування державотворчого підходу. У висвітленні теми Великого терору 1937–1938 рр. автор побіжно торкається причин, винуватців, виконавців, кількості жертв масових репресій, а питання наслідків даної політики відводиться на самостійне опрацювання учнями, чому присвячені запитання в кінці параграфа підручника та уривки документів. Також відсутня географічна локалізація щодо місць масових поховань жертв репресій. Дане змістовне наповнення тексту не є таким, що слугує формуванню повної та вичерпної картини знань учнів з даної проблеми. Окрім того, має місце відображення елітарного характеру репресій та гіпертрофована чисельність їх жертв, що веде до свідомого маніпулювання інформацією (зазвичай, з політичною метою) та є загрозою віктимізації суспільної пам'яті.

У 1996–2000 рр. було створено та видано підручники другого покоління, які змістовно та методично вдосконалили на основі попередніх [78, с. 14–15]. Тепер автори підготували кілька альтернативних варіантів підручників (від 2 до 6), на основі яких створювались методичні рекомендації для вчителів, робочі зошити, дидактичні матеріали тощо [86; 78, с. 15]. У 1998 р. вийшли друком навчальні книги «Новітня історія України. Частина перша. 1917–1945» (10 кл.) Ф. Г. Турченка та «Історія України» (10 кл.) С. В. Кульчицького, М. В. Ковалю, Ю. Г. Лебедевої [69; 30].

У другій редакції підручника Ф. Г. Турченка матеріал про події Великого терору 1937–1938 рр. фундаментально змінений не був, проте знаходимо окремі

виправлення та доповнення в тексті. Репресії 30-х рр. автор розглядає в частині § 35-36 «Громадсько-політичне життя» (1928–1939), де жодного разу не вживається термін «Великий терор» [69, с. 255–264]. Така тенденція прослідковується і в інших навчальних книгах науковця, що перманентно видавались.

Вже відоме нам твердження, що «розгорнуті в 30-ті роки в Україні масові репресії охопили всі категорії населення: представників партійного й державного апарату, військових, науковців, робітників, селянство» було дещо змінене [69, с. 259]. Так, у перевиданому підручнику «інтелігенцію» укладач замінює на «науковців», що значно звужує коло осіб, винищених сталінськими чистками. Виходить, що представників мистецької еліти або освітньої інтелігенції України терор не торкнувся, а така інформація не відповідає дійсності.

Виправлення зазнала і наступна теза: «Жертвами сталінської сваволі в Україні стали мільйони людей. Звичайно, більшість з них не була представниками партійного чи державного апарату» [69, с. 260]. Як бачимо, автором тексту висловлена думка про те, що серед жертв масових репресій переважали звичайні люди. Окрім того, на відміну від підручника 1994 р., Ф. Г. Турченко не виокремлює категорії населення, які не були активно причетні до суспільно-політичного життя (робітники, селяни, священники).

Матеріал теми містить і наступне доповнення. Так, автор повідомляє учням про розгалужену інформаційну мережу залякування громадян СРСР: «Преса, радіо, кінохроніка були переповнені сфабрикованими слідчими матеріалами про «злочинні дії ворогів народу», їх шпигунство на користь іноземних держав, шкідництво на виробництві, в армії, наукових закладах, державних установах» [69, с. 259–260]. Тож, майже завершивши виклад теми репресій 1937–1938 рр., Ф. Г. Турченко побіжно звернув увагу на основні сфери життя держави, в яких, і здійснювались найжорстокіші розправи з «ворогами». Наостанок укладач зазначає, що «теза про загострення класової боротьби стала теоретичною

підставою для розгортання боротьби з будь-якими проявами інакомислення в суспільстві й партії, обґрунтування масових репресій...» [69, с. 261]. Власне, ця думка стала червоною лінією на початку викладу автором матеріалу і дозволяє зробити висновок, що тоталітарний сталінський режим волів ідеологічно виправдати терор проти свого ж народу.

Отже, навчальна книга «Новітня історія України. Частина перша. 1917–1945» Ф. Г. Турченка 1998 р. випуску змістовно майже тотожна першому виданню автора щодо розкриття періоду Великого терору 1937–1938 рр. Окремі тематичні складові тексту зазнали доповнень або ж, навпаки, суттєві уточнення були вилучені з матеріалу. Однак, редакційні поправки не вплинули на загальне позиціонування теми масових репресій як таких, де продовжує превалювати їх висвітлення з точки зору переважного спрямування проти партійної еліти радянського суспільства. І цьому питанню приділена головна увага в матеріалі теми. Загалом, підручники першої та другої редакції мають ідентичні недоліки, що описані вище, а це не свідчить про ґрунтовно проведену роботу автора щодо наукового вдосконалення нового видання другого покоління.

З 2000 по 2005 рр. були видані підручники третього покоління та доведені до необхідних вимог навчальні книги другого та першого поколінь, призначені для школярів 10-х кл. [78, с. 15, 16], серед авторів яких: Ф. Г. Турченко, С. В. Кульчицький та Ю. І. Шаповал, Н. М. Гупан і О. І. Пометун [70; 71; 19; 8].

Так, дещо оновився вже відомий нам підручник «Новітня історія України. Частина перша. 1914–1939» Ф. Г. Турченка (2003) [71]. Окрім того, що навчальний курс тепер починався з розгляду теми «Україна в Першій світовій війні», на вивчення масових репресій 1930-х рр. вже відводився окремий параграф: «§59. Масові репресії та їх жертви в Україні» [71, с. 292–298].

Однак, зміст текстового компонента, що присвячений Великому терору 1937–1938 рр., не зазнав кардинальних змін. Як у редакції підручника 1998 р. випуску, так і в його оновленому варіанті, автором жодного разу не

використовується термін «Великий терор». Проте мається одна відмінність: в новій навчальній книзі відсутня розповідь про компартію в політичній системі суспільства та конституцію УРСР 1937 р. Виклад теми Ф. Г. Турченко одразу починає з «репресивної політики сталінізму», що набула масового характеру «після вбивства 1 грудня 1934 р. С. Кірова» [71, с. 293]. Загалом, у «новому» підручнику автором був представлений, по суті, скорочений текстовий варіант попередньої книги з абсолютно тотожним матеріалом щодо масового терору 1937–1938 рр.

Необхідно звернути увагу на те, що видані в 2010 р. два підручники для учнів 10 кл. «Історія України» за авторством С. В. Кульчицького і Ю. Г. Лебедевої та «Історія України» О. П. Реєнта і О. В. Малій охоплюють події українського минулого від 1900 до 1921 рр. [18; 55]. Навчальні книги, таким чином, не містять згадки про репресії часів Великого терору 1937–1938 рр., що свідчить про зміни в навчальній програмі курсу. Однак, не висвітлена дана тема і в підручниках 2011 р. випуску для учнів 11 кл. авторства О. К. Струкевича, І. М. Романюка і С. І. Дровозюка; С. В. Кульчицького та Ю. Г. Лебедевої; О. І. Пометун і Н. М. Гупана [66; 17; 33]. У книгах виклад подій починається з теми «Україна в роки Другої світової війни (1939–1945). Велика Вітчизняна війна (1941–1945)» і завершується вивченням сучасної історії держави та рідного краю (до 2010 р.). Отже, у навчальному курсі в зазначені роки був відсутній цілий комплекс питань, які торкались перших етапів існування радянської України (1921–1939), а відповідно, і сталінських чисток кінця 30-х рр. Безсумнівно, таке відверте замовчування проблематики Великого терору 1937–1938 рр. відповідало трансформаціям політики історичної пам'яті, яка провадилась тодішнім Президентом В. Ф. Януковичем: неприхований проросійський курс призвів до наслідування радянських традицій, маніпулювання фактами української історії та обережного підходу до трактування дражливих питань. Останнє, власне, явно простежується в пізніше виданому підручнику.

Так, у 2012 р. вийшла друком навчальна книга «Історія України» для 10 кл., авторами якої стали О. І. Пометун та Н. М. Гупан [32]. Даний підручник був рекомендований Міністерством освіти і науки як основний в програмі вивчення курсу [46]. Він не містить окремого пункту, відведеного періоду Великого терору 1937–1938 рр. Репресії розглядаються укладачами в темі 26 – «Громадсько-політичне життя у 30-ті роки» – «Судові процеси і масові репресії» [32, с. 224–233].

Прологом до формування в учнів уявлень з теми є теза, що основу тоталітарного режиму в СРСР визначили «жорсткий централізм і одноосібна влада» [32, с. 228–229]. «Правлячий режим діяв жорстко, вдаючись до терору... усіх верств населення», – але терору автори надають виключно елітарного забарвлення, першочергово звертаючись до подій кінця 20-х рр. [32, с. 229]. Так, на сторінках підручника коротко описані сфальсифіковані процеси над «шахтинцями» 1928 р. та «Спілкою визволення України (СВУ)» 1930 р. [32, с. 229]. Утім, прямої відсилки до того, що ці процеси лише формально носили відкритий характер, немає.

О. І. Пометун та Н. М. Гупан жодного разу не використовують термін «Великий терор» та зазначення років його найжорстокішого вияву в одній синтаксичній конструкції. Даний період окреслено тезою, що «у другій половині 30-х років терор і репресії проти народу України набули масового характеру» [32, с. 230]. Відсутність конкретики і ясно схарактеризованого поняття не сприяє чіткому розумінню та засвоєнню його школярами.

Розлоге повідомлення в тексті про те, що сталінські чистки торкнулись не тільки української національної інтелігенції, але й партноменклатури та окремих політичних лідерів, які були «віддані комуністичній ідеї, проте не демонстрували своєї вірнопідданості вождю» (Ю. Коцюбинський, Е. Квірінг, Х. Раковський та ін.), ще раз підкреслює елітарне позиціонування характеру репресій [32, с. 230]. Подальший виклад теми доводить, що фігура простого робітника і селянина не

знаходиться в сфері зацікавлень авторів, натомість є повідомлення, що «наприкінці 1937 – на початку 1938 рр. почалося знищення вищого державного керівництва» та «не обминула хвиля репресій і військових...» [32, с. 230].

О. І. Пометун і Н. М. Гупан напругу не згадують «Куркульську операцію», але вказують, що «у 1938 р. Політбюро ЦК ВКП(б) встановило для України квоту на репресії у 6 тис. жертв», та згодом цей ліміт був збільшений до 30 тис. осіб [32, с. 230]. Проте авторами не зазначений розподіл репресованих за категоріями, а це: особи, що підлягали розстрілу та особи, яких направляли до виправних таборів і в'язниць. Відсутні достовірні дані і щодо загальної кількості репресованих українців періоду Великого терору 1937–1938 рр. Знаходимо лише, що «... жертвами сталінського режиму в Україні стали мільйони людей» [32, с. 230].

Не можна не помітити, що жодне місце пам'яті масових репресій 1937–1938 рр. авторами не згадується, хоча наявна теза про те, що «тілами розстріляних заповнювали рови поблизу багатьох міст України» [32, с. 230]. Інформація такого характеру поглиблює загальні уявлення учнів щодо даної проблематики і є важливою складовою формування національної історичної пам'яті.

Необхідно зазначити, що підручник О. І. Пометун та Н. М. Гупана в повному обсязі не відображає зміст та складові подій Великого терору. Вищезазначені «білі плями» в тексті навчальної книги потребують наукового уточнення та доповнення. Автори, з одного боку, формують погляд на Україну як жертву тоталітарної системи, а з іншого – як її співучасника у здійсненні злочинних діянь. Тож, доволі звужений підхід до викладу матеріалу поряд зі штучним замовчуванням переломних історичних подій не призводять до їх закріплення в суспільній пам'яті та конструювання національної ідентичності, відмінної від радянської.

У 2018 р. було підготовлено та видано підручник «Історія України» для 10 кл. авторства В. С. Власова та С. В. Кульчицького, виклад подій в якому

охоплює період від 1914 до 1945 рр. [6]. У Розділі 4 «Утвердження комуністичного тоталітарного режиму в Україні» окремою складовою розгляду є тема «Масові репресії в радянській Україні» (§23) [6, с. 155–162].

Автори навчальної книги спочатку звертають увагу на те, що Й. Сталін прагнув одноосібної влади, а тому вказують, що «... смерть Кірова була вигідна лише» йому [6, с. 155]. Такі дії дозволили генсеку усунути можливого опонента, і в підсумку Й. Сталін «... одержав переконливі підстави для розгортання терору, спрямованого проти міфічних “ворогів народу”» [6, с. 155]. Тому «чистка», як зазначають автори, стосувалась «компартійного апарату, ВКП(б) і всього суспільства», а контролював її виконання нарком М. Єжов [6, с. 155].

Заслужує особливої уваги те, що в тексті підручника використовується термін «Великий терор» та коротко означена підстава для його розгортання: «У березні 1937 р. в СРСР почалася кампанія репресій, відома як Великий терор. Сталін заявив, що країна опинилася у небезпечному становищі через підступну діяльність саботажників, шпигунів і диверсантів» [6, с. 158]. Безумовно, вживання даного поняття в навчальній літературі відповідає сучасній науковій практиці і впливає на створення повного та вичерпного уявлення щодо теми.

В. С. Власов та С. В. Кульчицький вказують і кількість «ворогів народу», яких планувалось репресувати в перші чотири місяці «чистки» відповідно до таємного оперативного наказу НКВС СРСР, який з'явився на основі підписаного Й. Сталіним рішення ЦК ВКП(б) від 2 липня 1937 р.: «... 269 тис. «ворогів», із них 76 тис. – за першою категорією (розстріл), а 193 тис. – за другою (ув'язнення в тюрмі або таборі)» [6, с. 158]. Важливо те, що автори не згадують напряду про масову «Куркульську операцію» та оперативний наказ № 00447 від 30 липня 1937 р., який санкціонував її проведення, як і про неодноразове збільшення лімітів щодо її виконання.

Натомість в тексті підручника укладачами зазначаються місця пам'яті масових репресій 1937–1938 рр., серед яких Сандармох: «... в урочищі

Сандармох у Карелії (Росія) упродовж кількох днів (з 27 жовтня до 4 листопада) 1937 р. вбили 1111 осіб. У розстрільному списку... було вказано прізвища 201 в'язня-українця...», хоча Український інститут національної пам'яті подає інформацію щодо 290 українців [6, с. 159; 50]. Враховуючи наявні розбіжності даних стосовно кількості репресованих, ця проблема потребує подальшого дослідження.

Другим та не менш важливим місцем пам'яті жертв масових політичних репресій В. С. Власов та С. В. Кульчицький називають Биківнянські могили: «На сьогодні встановлено прізвища 14 191 особи. На думку дослідників, у Биківні поховано не менш як 100 тис. людей» [6, с. 159]. В наш час тривають дослідження науковців щодо ідентифікації осіб, розстріляних на території цього історико-меморіального заповідника.

Авторами навчальної книги вказується, що «усього жертвами репресій... у 1933–1938 рр. стали 360 тис. громадян України» [6, с. 160]. Однак, кількість репресованих періоду Великого терору 1937–1938 рр. в матеріалі теми не подається, що не повністю формує сутнісні уявлення з проблеми.

Наприкінці теми зазначаються наслідки політичних репресій 1930-х рр. в УРСР, серед котрих знаходимо «фізичне знищення сотень тисяч українців усіх соціальних верств...» [6, с. 160]. Характерною рисою висвітлення укладачами підручника карально-репресивної політики періоду сталінізму є помітний відхід від надання їй переважаючого елітарного забарвлення.

У підручнику «Історія України» за редакцією В. С. Власова та С. В. Кульчицького, відповідно до вимог нової шкільної програми, дещо ширше висвітлені масові репресії радянської влади кінця 20-х – 30-х рр. ХХ ст. проти українського народу. Автори акцентують увагу на поняттях «тоталітаризм», «чистка», «Великий терор», які є засадничими складовими даної теми. Змістовно матеріал про Великий терор 1937–1938 рр., у порівнянні з навчальними книгами попередніх поколінь, поповнився інформацією про місця пам'яті жертв масових

політичних репресій, зазначенням розверстки «ворогів народу» та наслідків такої політики влади. Однак, як і раніше, навіть імовірна кількість жертв чисток кінця 30-х рр. в Україні авторами не вказується, що лишається суттєвим недоліком різних поколінь підручників.

Таким чином, події 1991 р. ознаменували початок становлення українського історико-інформаційного простору, відмінного від радянсько-російського, та формування суспільної пам'яті відповідно до державного політичного курсу. Підручник став важливим засобом реалізації ідеологічних завдань, бо історичні події розглядалися в контексті сучасної політичної ситуації. Не викликає сумнівів, що особисте сприйняття авторами радянського режиму та, зокрема, подій Великого терору 1937–1938 рр. в Україні, також позначилися на інформаційному наповненні матеріалу. Тож аналіз навчальних книг дозволяє зробити наступні висновки.

По-перше, термін «Великий терор» зустрічається лише в сучасних підручниках, створених за новою програмою. Тривале замовчування сутнісних особливостей даного періоду, визнаного незаконним ще у роки «відлиги», свідчить про невіднайдені конкретні шляхи його трактування з державницьких позицій. Ситуація докорінно змінюється з ухваленням законів про декомунізацію та утвердження курсу на викриття і засудження злочинів тоталітарного комуністичного режиму.

По-друге, жодна навчальна книга не містить даних вірогідної кількості жертв Великого терору в Україні. Наявна інформація, що подається авторами, варіюється від сотень тисяч до мільйонів осіб, постраждалих від сталінських чисток. Цей вагомий недолік змістовної складової тексту потребує обов'язкового уточнення із зазначенням інформації щодо того, які категорії суспільства та який часовий проміжок охоплюють подані цифри.

По-третє, наявність в матеріалі з даної теми інформації про місця пам'яті жертв масових політичних репресій необхідна для усвідомлення справжнього

розмаху діяльності карально-репресивного апарату СРСР та його наслідків. Однак, тільки сучасні навчальні книги містять невеликі повідомлення зазначеного характеру.

Таким чином, формування суспільної пам'яті за допомогою підручника – один з впливових шляхів провадження державної політики пам'яті. В умовах суверенного розвитку України видано декілька поколінь підручників, які десятиліттями виконують роль засобів масової інформації. Проте надання окремим проблемним питанням статусу історичної пам'яті, як видно, тісно корелюється з позиціями політичних структур, що прагнуть контролювати образ історії.

3.2. Місця пам'яті масових репресій 1937–1938-х рр. у контексті формування історичної пам'яті

Провідна роль у розбудові національного концепту історичної пам'яті належить державі, а локусами формування та збереження цієї ідентичності виступають місця пам'яті, які кристалізують уявлення спільноти щодо власного історичного минулого. Ці носії інформації надають можливість в повній мірі осягнути масштаби «спадщини» комуністичного тоталітарного режиму на просторах України через перманентно залишені відбитки діяльності машини репресій.

Поняття «місця пам'яті» було уведене до наукового обігу французьким істориком П'єром Нора: беручи до уваги історичні місця Франції, науковець обґрунтував запропонований термін та довів його доцільність [101, с. 39–50]. Авторству П. Нора належить і концепція «місць пам'яті», згідно з якою своєрідними точками зіткнення колективної пам'яті та її репрезентації можуть виступати ландшафтні одиниці та споруди, люди і події тощо, які оточені «символічною аурую» [101, с. 40–50]. Тобто, місця пам'яті можуть бути не лише

географічно локалізованими пунктами, вони мають значно ширше охоплення, а усвідомлення суспільством і окремими індивідами таких місць сприяє формуванню колективної ідентичності. Така ідентичність разом з історичною самосвідомістю соціальних груп так чи інакше змінюється в розрізі часу, а тому відбувається зміна пам'ятних місць [100]. Таким чином, місця пам'яті на певному етапі історичного розвитку спільноти наділяються героїчним або ж травматичним символізмом, є маркерами ідентичності (соціальної або національної) та виконують функцію увічнення пам'яті.

Процес закріплення в суспільній українській пам'яті проблеми незаконних репресій 1937–1938 рр. безпосередньо пов'язаний із виявленням та подальшою меморіалізацією відповідних місць пам'яті – об'єктів «спеціального призначення» або ж місць масових розстрілів і таємних поховань жертв Великого терору. Так, ще у 2004 р. Кабінетом Міністрів України була затверджена «Комплексна програма пошуку і впорядкування поховань жертв війни та політичних репресій на 2006–2010 рр.», яка передбачала створення «Централізованого банку даних про поховання жертв війни та політичних репресій» [11]. На сьогодні даний програмний продукт і досі не реалізований, а отже, в Україні відсутній реєстр місць меморіальних поховань жертв Великого терору.

Згідно даних Інституту національної пам'яті станом на 2010 р. було відомо про 18 місць масових поховань жертв сталінських репресій на території України [24]. Міжнародній спільноті правда про злочини радянської влади кінця 1930-х рр. стала відома в умовах Другої світової війни, коли німецька окупаційна адміністрація з пропагандистською метою почала викривати місця масових страт населення України. Не є виключенням і найбільше масове поховання – колишня спецділянка НКВС УРСР у Биківнянському лісі, приналежна до Київської області.

На території секретного об'єкта СРСР упродовж 1937–1941 рр. каральними органами здійснювались таємні поховання жертв масових політичних репресій, яких розстрілювали у в'язницях Києва і майже щочночі перевозили вантажівками у Биківню [1, с. 19]. Істориками встановлено, що створення земельної ділянки «для спецпотреб» започаткувало рішення Президії Київської міської ради, згідно з яким у 19–20 кварталах Биківнянського лісу 20 березня 1937 р. був виокремлений зазначений «об'єкт» загальною площею 5,3 гектари [2; 1, с. 19].

У період 1937–1938 рр. у багатьох тюрмах Києва здійснювались масові страти ув'язнених. Тіла закатованих до Биківнянського лісу привозили з декількох в'язниць: Лук'янівської (вул. Дегтярівська, 7-б), внутрішньої в'язниці НКВС УРСР (тепер – Жовтневий палац), Київського управління НКВС (зараз – будівля Українського інституту національної пам'яті по вул. Липській, 16) [1, с. 15–17; 2]. Рештки жертв навалом скидали до заздалегідь викопаних ям, а сліди злочинних дій ретельно засипались вапном та ґрунтом. Окрім того, місцевому населенню була нав'язана легенда про розташований на цій території артилерійський склад, що передбачало обмежений доступ до спецділянки [1, с. 20; 23].

Іронія полягає в тому, що поховання жертв комуністичного терору в Биківні вперше було викрито під час нацистської окупації після захоплення Києва 19 вересня 1941 р. [1, с. 27]. Будучи проінформованими щодо існування так званого «воєнного об'єкту», під який відведено спецділянку в Биківнянському лісі, окупанти негайно провели розкопки із залученням преси та місцевого населення [2]. І вже 29 вересня 1941 р. вийшла стаття в «Берлінській біржовій газеті» з повідомленням широкому загалу про масові захоронення розстріляних у Биківні [1, с. 27–28]. Не важко здогадатись, що вищезазначені дії німецької окупаційної адміністрації були оцінені сталінським керівництвом як наклеп, за чим слідувало довготривале невизнання останнім «нквсівського сліду» на вказаному спецоб'єкті.

Фактично до кінця 1980-х рр. радянська влада продовжувала ретельно приховувати здійсненні сталінські репресії передвоєнного часу. І на зміну цього курсу суттєво не вплинули перші три державні спеціальні урядові комісії (працювали у Биківні в 1944, 1971 та 1987 рр.), на відміну від діяльності в 60-х рр. київського «Клубу творчої молоді» на чолі з Л. Танюком. Так, перша «надзвичайна державна комісія по встановленню фактів злочинств німецько-фашистських загарбників...» у 1944 р. не вказала на існування масових поховань жертв сталінізму в Биківні; урядові комісії 1971 та 1987 рр. прийшли до висновків, що рештки закатованих радянських громадян – це злочини фашистських окупантів [1, с. 27, 30; 23]. І не випадково, що друга спеціальна комісія працювала саме у 1971 р., бо у січні місяці вказаного року з листів Л. Танюка до членів політбюро ЦК КПРС останнім стало відомо про виявлені «Клубом творчої молоді» масові поховання в Биківнянському лісі, що викликало відповідну реакцію вищого керівництва СРСР і першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста [1, с. 30; 23]. Звичайно, партійна верхівка не зважала на прагнення співвітчизників репресованих громадян дізнатися правду, про що свідчить вбивство А. Горської та смертельне катування В. Симоненка, які були членами вищезгаданого «Клубу» і смерті котрих не можна назвати випадковістю, а також ігнорування численних скарг місцевих мешканців щодо мародерства на території Биківні.

Проте в часи перебудови громадськість отримала можливість звернутися до теми протиправних дій сталінської епохи і масових репресій, які довгий час знаходились під грифом «секретно». Відтак, за фактом масового поховання на ділянці Биківнянського лісу Прокуратурою УРСР була відкрита кримінальна справа № 50-0092 від 5 грудня 1988 р., і вже у березні 1989 р. четверта урядова комісія визнала, що таємні поховання тисяч людей належать жертвам політичних репресій 1937–1941 рр. [1, с. 32; 23]. Традиція проведення панахид та траурних церемоній в пам'ять жертв сталінізму започаткована першим мітингом, що

відбувся у Києві 15 липня 1988 р. [2]. Цими кроками був запущений процес розкриття правди Биківнянської трагедії, яка потрапила в поле зору істориків вже незалежної України.

Протягом 2001–2012 рр. розвідки поховань проводились спільними українсько-польськими археологічними експедиціями, які за цей час детально дослідили 1,5 гектари площі колишньої спецділянки НКВС СРСР та понад 200 захоронень. Ексгумаційно-археологічні дослідження встановили, що у Биківні знаходяться рештки не менше 5 тис. жертв масових політичних репресій 1937–1941 рр. [1, с. 34; 77]. За інформацією Українського інституту національної пам'яті станом на 16 травня 2019 р. у Биківні покоїться від 20 до 100 тис. жертв сталінських чисток передвоєнного часу [1, с. 21]. Відомо, що серед похованих є представники національних меншин, митці, службовці, священнослужителі, робітники та селяни. Дотепер істориками здійснюється робота по ідентифікації осіб, спочилих у Биківні, та дослідженню деталей виконання кривавих репресій періоду сталінізму.

Розпорядження Президента Л. Д. Кучми від 11 серпня 1994 р. започаткувало створення у Биківнянському лісі меморіального комплексу, а вже у 1995 р. там були встановлені перші пам'ятні хрести та «Пам'ятник репресованому», які символізували жертв сталінського терору [43; 23]. Вже за президентства В. А. Ющенка Державний історико-меморіальний заповідник «Биківнянські могили» отримав статус Національного, а у третю неділю травня в Україні на державному рівні відзначають День пам'яті жертв політичних репресій [44; 41]. Тож, перші меморіальні жалобні заходи, організовані громадськістю, згодом підтримали і перші особи держави, а процес дослідження Биківнянської трагедії поступово інтенсифікувався.

Розвиток заповідника та обов'язкове перепоховання виявлених людських решток, що здійснюються науковцями в наш час, свідчать про ще незавершені дослідження щодо розкриття всіх складових політики масових репресій. Місія

інформування широкої громадськості щодо очевидних фактів комуністично-радянського злочину в Биківні реалізується шляхом організації жалобних заходів на державному рівні, фотодокументальних виставок за широкого сприяння Українського інституту національної пам'яті. За часи незалежності «Биківнянські могили» стали місцем пам'яті загальнонаціонального значення та пам'ятником усім депортованим, засланим і репресованим громадянам України.

Красномовним символом жорстокості НКВС та масового репресування «антирадянських елементів» є ще одне українське місто – Вінниця, де в період Великого терору 1937–1938 рр. були замордовані тисячі людей.

За межами СРСР про вінницькі поховання вперше стало відомо завдяки книзі видавництва Націонал-соціалістичної партії, виданої в Берліні у 1944 р. одразу після розкопок міжнародних комісій на місці масових розстрілів 1937–1938 рр. [82, с. 15]. У післявоєнні роки з'явилися перші публікації про вінницьку трагедію в емігрантських колах українських науковців [79]. Матеріали досліджень поховань жертв терору, а також свідчення очевидців злочинних діянь чекістів були вміщені у книзі «The black deeds of the Kremlin. A White book. Vol. 1: Book of testimonies» («Чорні справи Кремля. Біла книга. Частина 1. Книга свідчень»), яка вийшла друком у 1953 р. в Торонто (Канада) [75]. В Україні ж перші публікації про масові народоббивства 1937–1938 рр. у Вінниці з'явилися лише в 1988 р. [81, с. 51]. Як бачимо, не зважаючи на широкий розголос даної теми закордоном, радянська влада традиційно вдавала, що асоційоване з нею насилля періоду Великого терору – пропагандистські закиди противників «соціалістичного раю».

Потрібно зауважити, що городяни Вінниці та мешканці навколишніх сіл від самого початку припускали наявність в місті таємних поховань закатованих співробітниками обласного управління НКВС у 1937–1938 рр. місцевих жителів, а тому восени 1942 р. зверталися до окупаційної влади з проханням звернути увагу на можливість їхнього дослідження [82, с. 11; 60, с. 13, 43]. Після того, як

німецька адміністрація дізналась про злочини НКВС, вона використала цю інформацію для пропагандистської кампанії щодо дискредитації радянської влади, яка розпочалась після поразки Німеччини у Сталінградській битві [82, с. 11; 75, с. 417]. Зрозуміло, що в умовах війни гітлерівці прагнули мобілізувати до своїх лав якомога більшу кількість місцевого населення шляхом засудження масових розстрілів українців радянськими карателями.

Процес розкриття могил здійснювався трьома німецькими та однією міжнародною комісією (за участю лікарів судової медицини з Бельгії, Болгарії, Голландії, Італії, Румунії, Словаччини, Франції, Фінляндії, Хорватії, Швеції та Угорщини) і тривав з 24 травня по 3 жовтня 1943 р. [81, с. 49–50; 75, с. 431]. Обстеження масових поховань проводилось на трьох ділянках, де було виявлено загалом 95 могил: вулиця Підлісна (на місці фруктових садів, тепер – закритий цвинтар) – 39 могил із 5 644 тілами, православне кладовище – 42 могили та 2405 тіл, Парк культури і відпочинку ім. Горького (нині – Центральний міський парк Вінниці) – 14 могил і 1390 тіл [75, с. 432; 60, с. 99]. Загальна кількість розстріляних жертв НКВС у таємних похованнях – 9 439 осіб [75, с. 431; 81, с. 50].

Патологоанатомічні експертизи останків загиблих дали змогу констатувати, що в'язні були вбиті пострілом у потилицю з вогнепальної зброї (вірогідно – пістолета), а напрямок руху кулі вказував на те, що перед смертю потерпілі стояли на колінах з низько зігнутими головами, окрім того – зі зв'язаними руками за спиною [75, с. 426, 430]. Багатьох в'язнів чекісти поховали заживо, про що свідчить виявлена в їх шлунках земля [75, с. 422, 426]. Деяких піддавали катуванню гарячими прасками або органи вбитих використовувались для проведення анатомічних досліджень [75, с. 415]. Щодо характеру поховань, то могили викопували за принципом траншеї та переважно квадратної форми з перемінним чергуванням шарів з людських тіл, землі та особистих речей (документів, одягу, їжі); на приповерхневому шарі були поховані лише дві-три особи – так радянські кати приховували докази злочину [75, с. 422; 60, с. 14].

На підставі ідентифікованих документів вбитих комісії встановили, що близько 60 % жертв були колгоспниками, решта – фабричні робітники та ремісники, службовці, інтелігенція, військові та священники [75, с. 416, 428; 60, с. 23]. Більшість загиблих – чоловіки віком від 20 до 40 років, але із загальної кількості ексгумованих тіл було виявлено 169 жіночих трупи: як і решта потерпілих, вони були зі зв'язаними руками та кулями в потилицях [75, с. 416, 433; 60, с. 65]. Так сталінські опричники зачищали радянське суспільство від «неблагонадійних» елементів, поетапно мордуючи всі соціальні групи відповідно до вказівок вищого керівництва.

Згідно оперативному наказу НКВС СРСР № 00447, що був затверджений політбюро ЦК ВКП(б) 31 липня 1937 р., у Вінницькій області ліміт за I-ю категорією складав 1000 осіб, а за II-ю – ще 3000 осіб [82, с. 88]. У телеграмі від 9 вересня 1937 р. І. Леплевський відзвітував М. Єжову, що станом на 7 вересня до розстрілу було засуджено вже 966 осіб, а за ґратами знаходилась 1431 особа [67]. Але оперативний наказ № 00447 передбачав можливість збільшення лімітів на знищення «ворогів народу», тому цим неодноразово користувались керівники УНКВС. Тож, станом на січень 1938 р. ліміт за I-ю категорією по Вінницькій області складав 2950 осіб, а заслати до таборів планувалось 5250 осіб [82, с. 89, 101]. При цьому значна кількість позасудових вироків, ухвалених «трійкою» УНКВС в області, стосувалась соціальної групи куркулів, лінії «української націоналістичної контрреволюції» та шпигунських організацій [82, с. 99, 101]. Загалом же, з 5 серпня по 31 грудня 1937 р. «трійкою» УНКВС по Вінницькій області було репресовано 7039 осіб: засуджено до розстрілу – 6174, ув'язнено – 865 [82, с. 99, 106]. Такі захмарні цифри свідчать про бажання обласного начальства продемонструвати вищому керівництву СРСР масштабність проведеної роботи, довести свою лояльність та уберегтись від звинувачень у порушенні посадових обов'язків. Це врешті призвело до виконання і перевиконання лімітів та тисяч невинно вбитих.

Результати досліджень німецьких та міжнародної комісії щодо таємних поховань у Вінниці висвітлювались у багатьох європейських газетах, де жорстокість, антилюдська сутність більшовицького режиму викликали осуд громадськості [81, с. 50]. Однак, Москва надала власну оцінку діям окупантів у повідомленні Радінформбюро під назвою «Чергова провокація фашистських людоїдів», надрукованому у 200-му номері газети «Правда» від 12 серпня 1943 р.: «Гітлерівські агенти приписують радянським громадянам свої улюблені методи розправи з мирним населенням – постріли в потилицю..., закопування в могили живими мирного населення... Берлінські провокатори нині повідомляють про нібито «випадкові» знахідки масових могил, намагаючись приписати свої жахливі злочини радянській владі. Гітлерівці розігрують у Вінниці над трупами своїх жертв мерзенну й нахабну комедію. Такого паскудства та лицемірства світ іще не бачив» [29].

Після ексгумації решток вбитих з масових могил здійснювалось їх перепоховання за християнським звичаєм. Всього, починаючи з 12 червня 1943 р. і до завершення роботи комісії, було проведено 19 перепоховань, майже всі загиблі від рук сталінських карателів спочили в семи братських могилах [81, с. 51; 75, с. 432]. Увічнили пам'ять про репресованих встановленим обеліском з написом «Тут поховані жертви сталінізму». Однак, коли в березні 1944 р. війська СРСР знову зайняли Вінницю, напис на обеліску був змінений на «Тут поховані жертви фашизму» [82, с. 12]. Радянське керівництво намагалось приховати злочинні діяння НКВС та не допустити поширення будь-якої інформації про вінницьку трагедію 1937–1938 рр. З цією метою у 1944 р. були репресовані всі свідки розкопок таємних поховань, хто залишився в місті під час німецької окупації: родичі, які впізнали в загиблих своїх рідних, або ж місцеві жителі, які повідомляли сусідам про масові могили [75, с. 429; 81, с. 51].

За доби незалежності України гідного меморіалу жертвам сталінського терору у Вінниці й досі не створено. Нині встановлені лише пам'ятні знаки у

Центральному міському парку та прилеглому сквері на місці колишнього єврейського кладовища, де здійснювались розвідки могил у 1943 р. [82, с. 12–13]. Однак, окремі пам'ятники жертвам беззаконня не мають статусу місць жалобної пам'яті державного або місцевого значення, оскільки вони лише частково виконують комеморативні функції і не є складовими меморіальних комплексів.

У великій кількості українських міст місця масових страт періоду Великого терору не увічнені, або ж наявні окремі загальні пам'ятні знаки. Ці місця радянська влада старанно приховувала: вони відводились під будівництва, кладовища для померлих від інфекційних хвороб або ж бетонувались. Наприклад, на могилах репресованих побудований Центральний універмаг у м. Хмельницькому, міське кладовище в Сумах та 9-й кілометр Запорізького шосе [24]. У м. Кривий Ріг встановлено єдиний пам'ятний хрест на честь вшанування жертв Голодомору й політичних репресій, хоча в місті є ще не одне «забуте» місце пам'яті [3], як-от, наприклад, колишня будівля НКВС, у внутрішньому дворі якої у 1937–1938 рр. розстрілювали «шпигунів» та «контрреволюціонерів». Проте жодного пам'ятного знаку або меморіальної дошки, які б закарбували згадку про ці трагічні події, на будівлі не встановлено. Таким чином, наразі в Україні деякою мірою зберігається радянська практика ігнорування необхідності меморіалізації місць пам'яті жертв сталінської сваволі 1937–1938 рр.

Однак, якщо наша держава стала на шлях декомунізації, а засудження комуністичного терору є важливою складовою фактичної реалізації наміченого курсу і реформування історичної пам'яті українців, то Росія повертається до радянських методів – стерти з національної історії будь-які спомини про місця пам'яті. Так, у грудні 2016 р. був затриманий історик та дослідник масових поховань жертв політичних репресій, що віднайшов урочище Сандармох – Юрій Дмитрієв. Голову Карельського відділення Російського товариства «Меморіал» звинувачують у педофільії та інкримінують незаконне зберігання зброї, й він до сьогодні перебуває під вартою [16]. «Пошук і виявлення могил –

це акт правосуддя над періодом диктатури. Жива пам'ять про мертвих – робота на зміну режиму [на краще],... культура пам'яті робить націю народом, а перешкоджають цьому ті правителі, які хочуть залишатися в минулому» – так недвозначно висловився про сфальсифіковану справу з політичним підтекстом історик Н. Еппле [27]. Крім того, Н. Еппле впевнений, що справа Ю. Дмитрієва давно стала сюжетом «про переписування минулого», бо за спробами «замилити» пам'ять про вбитих у Сандармоху і дискредитувати «Меморіал» послідували незаконні розкопки в урочищі, організовані Російським військово-історичним товариством (РВІТ) 12 серпня 2019 р., з метою віднайдення останків розстріляних фінами червоноармійців [9; 25]. Це вже не перша спроба політичного керівництва Російської Федерації за допомогою РВІТ довести світові, що у Сандармоху поховані не політв'язні, розстріляні в часи Великого терору, а тому є велика вірогідність того, що результати даної експедиції будуть сфальсифіковані [25]. Як бачимо, домінування прорадянських настроїв серед представників російської влади та бажання спотворити історію урочища не здатне зупинити навіть те, що вже давно поіменно відомі усі жертви, вбиті чекістами.

У цілому, місця пам'яті жертв масових репресій 1937–1938 рр. дозволяють ґрунтовно дослідити «білі плями» зазначеного періоду, об'єктивно оцінити події Великого терору та відновити пам'ять про його жертви. Важливо зазначити, що у більшості українських міст відсутня практика створення місць пам'яті та гідне вшанування потерпілих від сталінських чисток: незначна кількість встановлених владою пам'ятних знаків і при цьому численні «забуті» місця масових розстрілів місцевого населення. Наразі єдиним місцем матеріалізації історичної пам'яті загальнодержавного значення щодо масових репресій періоду Великого терору залишається Биківня. На наш погляд, необхідно провадити подальшу діяльність щодо увічнення пам'ятних місць, оскільки це є важливою умовою формування історичної пам'яті українського суспільства.

3.3. Особливості уявлень про Великий терор 1937–1938 рр. в історичній пам'яті сучасного українського суспільства

Проблема творення історичної пам'яті є актуальною для України. Адже навколо даного питання сформувалось дві течії з полярним змістовним наповненням щодо трактування суті проблеми: етноцентрична (національно орієнтована) та радянсько-консервативна (російсько орієнтована). Державна політика пам'яті, безумовно, повинна спиратись на сучасну наукову базу та фундаментальні дослідження. Що, в свою чергу, безпосередньо пов'язано з українськими освітньою та науковою галузями, які є невід'ємними складовими в конструюванні історичної (національної) пам'яті: від ідентичності особистості до еквіваленту нації.

З метою вивчення особливостей уявлень про Великий терор 1937–1938 рр. в історичній пам'яті сучасного українського суспільства було проведене пілотажне (розвідувальне) дослідження.

Інструментарій дослідження представлений у вигляді анкети з шести тематичних запитань, які передбачали подання респондентами відкритих (довільних) відповідей без прямого контакту з інтерв'юером. В опитуванні взяли участь 100 респондентів: цільова аудиторія – студенти історичних та неісторичних спеціальностей Криворізького державного педагогічного університету (далі – КДПУ) віком від 17 до 23 років у кількості 70 осіб та вчителі історії середніх навчальних закладів міста Кривого Рогу в кількості 30 осіб (віковий склад – 26–58 років). Мета розвідки – дослідити сформований в представників вказаних соціальних груп колективний образ історичної пам'яті про Великий терор. Для студентів вказана проблема виступає в якості ретрансляції історичного минулого, сформованої шляхом навчально-виховного впливу на них вчителів та викладачів, де в останніх проблематика репресій кінця

30-х рр. наділяється власними інтерпретаціями поряд із науково обґрунтованими дослідженнями вказаного питання.

Результати опитування засвідчили суперечливий характер історичної свідомості респондентів, і водночас, повільний відхід від радянськоцентричного трактування минулого.

Абсолютна більшість респондентів згідно з відповідями на перше питання «Назвіть причини Великого терору 1937–1938 рр.» є достатньо проінформованими з даної тематичної складової, хоча надані відписи не є можливим зарахувати до розгорнутих та вичерпних. Студенти історичних спеціальностей серед причин Великого терору чи не найпершою вказали бажання Й. Сталіна оновити тодішню партноменклатуру та позбутись опозиції режимові. Аналогічні роздуми зустрічаємо і в анкетах вчителів історії та студентів неісторичного профілю навчання. Необхідно зазначити, що саме параноїдальну недовіру генсека щодо партії та бажання її «зачистити» дослідники відносять до фундаментальних причин репресій кінця 30-х рр. Окрім того, у всіх соціальних групах знаходимо відповідь про намагання влади виховати лояльних до режиму громадян, з чим важко не погодитись, адже нова порода людей мала б стати слухняною більшістю в руках вождя. Однак, поряд із вищезазначеним у відповідях опитаних зустрічаємо і формулювання з виразним радянським відбитком відносно причин Великого терору: боротьба з антирадянськими елементами (контрреволюціонерами, шпигунами тощо) та реальними ворогами режиму. Такі відписи надала переважна більшість «агентів змін» – вчителів, які, як видно, допоки наслідують радянську риторичку для означення жахливого злочину керівництва СРСР проти населення держави.

В анкетах жодним із опитаних не вказана одна з основних причин репресивних чисток 1937–1938 рр.: недопущення визволення ув'язнених в попередній період «ворогів народу». Таким чином, аналіз першого питання анкети щодо причин Великого терору засвідчив існування у більшості

досліджуваних достатніх, проте неґрунтовних знань з проблеми, що підтверджує наявність «білих плям» у змістовому розумінні теми.

Виходячи з відповідей на друге питання «Які репресивні операції було організовано в період Великого терору?», більшість опитаних вірно окреслили наймасштабніші репресивні акції, організовані владою. Так, відписи респондентів у вказаних групах містили інформацію про куркульську та національні операції, однак, без важливого уточнення щодо останніх конкретних національних груп, проти яких було розгорнуто терор. Лише в анкетах учителів та магістрів історії зустрічаємо згадки про «польську» та «німецьку» операції, перша з яких вважається найкровопролитнішою та наймасштабнішою з усіх здійснених чисток, і яка була настільки бездоганно прописана чекістами в нормативних документах, що стала прикладом для розгортання подальших репресій за національною ознакою.

Відсутність у відповідях досліджуваних згадок про решту так званих нелояльних націй, які керівництво СРСР зараховувало до потенційно небезпечної «п'ятої колони» (латиська, естонська, фінська, болгарська, грецька, македонська, румунська, афганська, іранська, китайська національності й харбінці [105, с. 56]), а також хибне включення опитаними до репресивних операцій періоду Великого терору «Шахтинської справи» (1928 р.), депортації кримських татар (1944 р.) та «Справи лікарів» (1948–1953 рр.) дозволяє зробити висновок про поверхневу обізнаність респондентів щодо наведеного питання. Тобто, як в молоді, так і в осіб старшого віку явно спостерігаються прогалини в теоретичній частині наведеної проблеми, засадничої для розуміння лінії здійснення терору.

У третьому питанні «Які категорії населення були втягнуті в репресивні чистки?» досліджуваними майже однотайно названі в наступному порядку такі соціальні групи: військова та політична еліта (партійна верхівка), українська інтелігенція («буржуазні націоналісти»), духовенство, робітники, селяни («куркулі») та кримінальники. Принагідно, що 94 зі 100 респондентів зарахували

радянську еліту (партноменклатуру та вище військове керівництво) до найбільш постраждалого від терору соціального прошарку, що, звичайно, не відповідає дійсності, адже українські селяни та робітники є найбільшою категорією репресованих. Тож можна зробити висновок, що сучасна молодь ретранслює погляди старшого покоління, яке в своїй більшості дотримується радянської традиції трактування проблеми сталінських чисток з позиції елітарного характеру репресій.

Аналізуючи відповіді опитаних щодо четвертого запитання «Окресліть наслідки Великого терору 1937–1938 рр.», спостерігаємо акцентування на кількісних результатах чисток («численні демографічні втрати»), відписи стосовно заподіяної шкоди суспільно-політичному та культурному життю українців («винищення представників політичної, мистецької та наукової еліти») та зустрічаємо твердження щодо остаточного зміцнення диктатури Й. Сталіна. Необхідно зауважити, що в поодиноких анкетах вчительської когорти та групи студентів історичних спеціальностей знаходимо окремі складові якісних підсумків репресій, а саме: девальвація цінності життя та свободи людини й деформація суспільних зв'язків. Важливо додати до вказаних наслідків Великого терору ще й знищення громадянського суспільства – політичних та громадських організацій, церков, громад, сімей в державі, що сповідувала людиноненависницьку доктрину. Таким чином, міркування респондентів не містять суперечливих оцінок щодо вказаного питання, однак вимагають більш розширеного погляду на проблему.

Передбаченими виявились відписи досліджуваних на передостаннє (п'яте) запитання: «На основі яких джерел у Вас сформувалось уявлення про Великий терор?». Студенти виокремили такі основні інформаційні джерела з означеної теми, як: наукові статті, монографії, періодичні видання, навчальна література та посібники, історичні інтернет-джерела, мемуари очевидців репресивних чисток кінця 1930-х рр. Вчителі, окрім вищезазначених ресурсів, перш за все, виділили

архівні джерела, наукові конференції як засіб поглиблення теоретичних знань та діяльність Українського інституту національної пам'яті. Та попри наведені відповіді, рівень оволодіння респондентами матеріалом із тематичних запитань, як показав аналіз анкетування, все ж потребує більш ґрунтовного дослідження проблеми.

Шосте (останнє) запитання, на відміну від попередніх, не апелювало до теоретичних знань досліджуваних, а мало на меті показати ступінь їх особистої зацікавленості щодо означуваної квестії: «У зв'язку з 80-ми роковинами Великого терору Українським інститутом національної пам'яті в 2017–2018 рр. було організовано низку заходів з метою вшанування жертв масових політичних репресій 1937–1938 рр. Чи сприяв цей проект підвищенню Вашого рівня поінформованості про Великий терор 1937–1938 рр. та злочини комуністичного тоталітарного режиму?». Аналіз відповідей соціальних груп засвідчив, що найбільшу кількість позитивних стверджувальних відписів («так») надали вчителі та студенти історичних спеціальностей КДПУ. Тоді як категорії «не визначились» та «ні» зустрічаються в переважній більшості анкет студентів неісторичного профілю навчання. Тож, одна частина опитаних позитивно оцінює вплив на них вищезазначеного проекту, а інша має невизначену позицію, яка є виявом негативних тенденцій щодо процесу формування історичної (національної) пам'яті про Великий терор.

Отже, результати пілотажного дослідження засвідчили нашарування в свідомості студентської молоді (17–23 роки) та вчителів (26–58 років) як радянського спадку, так і, власне, національних тем. Колективний образ історичної пам'яті про Великий терор 1937–1938 рр. у вказаних соціальних групах досі має в своїй основі радянські навіювання щодо порушених в анкеті питань (причини масових репресій та їх наслідки, шляхи здійснення, категорії постраждалих). Ігнорування застосування критичного підходу до аналізу джерел безпосередньо впливає на формування ґрунтовних знань з теми.

Можна зробити висновок, що проведене опитування наочно продемонструвало низький рівень інтересу суспільства до вивчення проблеми масових репресій періоду Великого терору та здебільшого відсутність розуміння глибинної суті дослідження означеної теми в наш час.

Висновки до 3 розділу

Історична пам'ять – фундамент національної самосвідомості, який є предметом уваги не тільки науковців, але й політиків. Державна політика пам'яті повинна сприяти консолідації суспільства на місцевому, регіональному та національному рівнях. Однак, за доби незалежності України паралельно співіснували радянсько-російська та українська національна моделі історичної пам'яті. Пріоритетність першої або другої визначалась особливостями політики пам'яті кожного з українських Президентів. Так, президенство Л. Кравчука характеризується амбівалентністю моделей пам'яті та виразним конкуруванням в суспільній свідомості різних типів пам'яті, а політику другого керівника держави Л. Кучми можна окреслити як «багатовекторну» та невизначену. За президенства В. Ющенка взято курс на національно-орієнтовну модель політики пам'яті, тоді як його наступник на президентському кріслі – В. Янукович, – звернувся до російськоцентричної парадигми трактування минулого. Гранд-нарратив у політиці пам'яті п'ятого Президента П. Порошенка включав суто національну версію та сформувався на основі пропагування відмінного від російського українського історичного процесу. Як бачимо, державну політику в галузі історичної пам'яті не можна окреслити як послідовну.

Розробка освітніх програм та підручників з урахуванням особливостей формування національної пам'яті є однією зі складових механізму реалізації державної політики. Тому навчальна література стає ретранслятором концепції історії, якої дотримується держава. Зважаючи на це, довгий час тема Великого

терору 1937–1938 рр. фрагментарно висвітлювалася на сторінках підручників. Лише у виданнях останнього покоління зустрічаємо об'єктивну та неупереджену подачу школярам навчального матеріалу з означеної теми.

Необхідно підкреслити, що до механізмів реалізації державної політики історичної пам'яті безпосередньо належить і збереження існуючих та створення нових меморіальних об'єктів – місць пам'яті – та їх залучення до актуалізації образів минулого. Станом на сьогодні відомо про 18 місць масових поховань жертв Великого терору 1937–1938 рр. на території України, найбільшим із яких є колишня спецділянка НКВС УРСР у Биківнянському лісі – єдине місце матеріалізації історичної пам'яті загальнодержавного значення. При цьому у великій кількості українських міст, де каральні органи СРСР лишили свій кривавий слід, і досі відсутня практика увічнення місць здійснення терору. Можливість гідного вшанування жертв сталінських чисток напряму пов'язана із переглядом державою порядку створення місць пам'яті. І в цьому питанні важливу роль відіграє активна громадськість, здатна ініціювати зміни у вказаному напрямку.

Проведене нами пілотажне дослідження, що мало на меті виявити сформований в історичній пам'яті сучасного українського суспільства колективний образ про Великий терор 1937–1938 рр., засвідчило існування переважно низького рівня зацікавлення громадян темою масових репресій кінця 30-х рр. та збереження прорадянських поглядів щодо вказаної проблеми. Це, в свою чергу, безпосередньо позначається на позиціонуванні респондентами змістових складових означеної теми.

ВИСНОВКИ

Досліджуючи проблему відображення Великого терору 1937–1938-х рр. в радянському публічному просторі та науковому дискурсі ми дійшли висновку, що вона носила обмежений характер засудження й викриття сталінських репресій, а культ комуністичної ідеології не підлягав жодній критиці. Такий висновок підтверджується аналізом змістовного конструювання радянської пам'яті, яке здійснювалось поетапно відповідно до зміни вищого керівництва СРСР та обраного ним політичного курсу.

Особливостями візії першого етапу – періоду хрущовської «відлиги» (1953–1964 рр.), став половинчастий характер викриття репресій, зокрема, акцентування на елітарності чисток, їх спрямованості виключно проти військової та партійної верхівки, перекладання провини за вчинені злочини виключно на Й. Сталіна. Доповідь М. Хрущова на XX з'їзді КПРС (25 лютого 1956 р.), яка лишилась таємною для населення СРСР до 1989 р. [13], започаткувала публічне обговорення репресивної політики 1937–1938-х рр., однак реалії засвідчили відсутність прагнення влади до детального розкриття теми для широкого загалу.

Другий етап – брежнєвський «застій» (1964–1985 рр.), характеризується поверненням до неосталінізму: посиленням тотального контролю над суспільством з боку органів державної безпеки (КДБ) і централізацією управління. В цей час здійснено спробу сформувати культ особи самого Л. Брежнєва, відповідно до чого має місце виправдання сталінської каральної політики та подальше цілеспрямоване приховування злочинів Великого терору.

Третій етап – період «перебудови» (1985–1991 рр.), протягом якого з кінця 1980-х рр. у публічному дискурсі починається більш відкрите обговорення проблеми репресивної політики та злочинів сталінізму, що отримало значний поштовх після доповіді М. Горбачова «Жовтень і перебудова: Революція продовжується: 1917–1987» 2 листопада 1987 р., присвяченій 70-річчю

Жовтневої революції, яка була опублікована в журналі «Комуніст України» [14]. Однак, правляча верхівка продовжує утримуватись від гострої критики попередників і повертається до хрущовського позиціонування репресій як елітарних за своїм характером. Така риторика перших осіб держави вказує на табування питання масових репресій 1937–1938-х рр. та формування в пам'яті суспільства спотворених уявлень щодо характеру, організаторів та жертв терору.

Поряд з тим дослідження радянської мемуарної та художньої літератури як джерела конструювання історичної пам'яті про Великий терор дозволило встановити, що за хрущовської «відлиги», відповідно до обмеженості критики сталінських репресій, дана тема висвітлювалась в художніх творах до 1964 р., коли була заборонена повість «Один день Івана Денисовича» за авторства О. Солженіцина (видана у 1962 р.), яка ставила правдивий діагноз владі [65]. Відсутність широкого дискурсу в радянському публічному просторі, підкріплене жорстким пануванням цензури, не сприяло випуску літературних праць та мемуарів жертв репресій ані за керівництва М. Хрущова, ані за брежнєвської епохи. Цілковитим відмінна ситуація розвитку літературного напрямку формується за доби «перебудови», наприкінці 1980-х рр., коли видаються мемуари, художня література та періодика, які виступають унікальним джерелом уявлень про досліджуваний період і дають змогу репрезентувати інформацію про перебіг сталінських репресій 1937–1938 рр. Мемуари Л. Разгона, О. Волкова та інших жертв більшовицького терору детально описують особливості функціонування радянського карального апарату [7; 12; 28; 51–53]. Автори по-різному розкривають картину арештантського виживання в умовах заслання, проте у висновках щодо характеру радянських чисток вони єдині: терор 1937–1938 рр. був не серією стихійних і непродуманих арештів, а організованою у всесоюзному масштабі операцією. Проте радянська мемуарна і художня література формувала в суспільстві враження про елітарний характер терору – спрямованість виключно проти партійно-радянської та військової еліти. Лише твори О. Солженіцина

містять спогади, що більшість репресованих належали до простих безневинних селян, тобто автор формує погляд на масовість процесу терору. Таким чином, зміни в політиці держави часів «перебудови» відображають і зміни в інформаційному наповненні публікацій того часу, що було викликано формуванням попиту на розкриття справжнього змісту сталінізму.

В ході даної розвідки нами були визначені такі основні механізми реалізації державної політики в галузі історичної пам'яті: 1) створення нормативної бази: прийняття законів, указів, розпоряджень і постанов, що регулюють характер, форми та особливості церемоній вшанування важливих історичних подій та діячів; 2) реформації в освітній сфері: розробка навчальних програм та шкільних підручників відповідно до особливостей конструювання національної пам'яті; 3) формування культурного ландшафту пам'яті: створення нових меморіальних комплексів (місць пам'яті), збереження існуючих та їх залучення до актуалізації образів минулого.

Звернувшись до розгляду державної політики пам'яті про Великий терор в Україні, ми окреслили наступні етапи формування політики історичної пам'яті, відповідно до її обумовленості характером влади: 1) грудень 1991 – липень 1994 рр. – Л. Кравчук та створення атрибутів державності: націоналізація публічної сфери, символіки та освітньої системи з домінуванням українського національного нарративу; 2) липень 1994 – січень 2004 рр. – Л. Кучма і політика «багатовекторності»: політична невизначеність, механічне поєднання національної та радянської парадигм історії; 3) січень 2005 – лютий 2010 рр. – В. Ющенко та перехід до творення єдиної нації: перегляд політики пам'яті в напрямку впровадження національного нарративу, створення Українського інституту національної пам'яті, «місць пам'яті»; 4) лютий 2010 – лютий 2014 рр. – В. Янукович та проросійська політика: зміщення акцентів від національно орієнтованої парадигми історії до російськоцентричного символізму, зміна характеру діяльності Інституту національної пам'яті; 5) червень 2014 – травень

2019 рр. – П. Порошенко та період «декомунізації»: засудження злочинів комуністичного минулого, провадження національної парадигми історії з відповідними комеморативними практиками. Отже, за 28 років існування незалежної України в державній політиці історичної пам'яті мали місце національно-орієнтований та радянсько– або ж російськоцентричний наративи. Отож, політику в галузі історичної пам'яті не можна визначити як послідовну, попри законодавчо врегульовані важливі проблеми історичної тематики та діяльність Українського інституту національної пам'яті.

Дослідження питання формування колективної пам'яті про масові репресії 1937–1938 рр. шляхом використання шкільних підручників з історії України та аналіз їх змістовної складової надали можливість з'ясувати, що тривалий час тема Великого терору мала фрагментарне висвітлення в навчальній літературі. Автори підручників, з одного боку, формували погляд на Україну як жертву тоталітарної системи, а з іншого – як її співучасника у здійсненні злочинних діянь. Однак, має місце висвітлення елітарного характеру репресій та гіпертрофована чисельність їх жертв, що веде до маніпулювання інформацією та є загрозою віктимізації суспільної пам'яті. Об'єктивне та неупереджене, проте невичерпне, трактування проблеми сталінської репресивної політики подане в підручниках останнього покоління [6].

У контексті формування історичної пам'яті ми виокремили місця пам'яті Великого терору 1937–1938 рр. в Україні, які безпосередньо пов'язані із закріпленням в колективній свідомості українського суспільства проблеми незаконних репресій. Найбільшим масовим похованням є колишня спецділянка НКВС УРСР у Биківнянському лісі – єдине місце матеріалізації історичної пам'яті загальнодержавного значення. Незважаючи на те, що на сьогодні відомо про 18 масових поховань на території України, досі не створено «Централізованого банку даних про поховання жертв війни та політичних репресій», а отже відсутній реєстр місць меморіальних поховань жертв Великого

терору [11]. Це негативно впливає на практику увічнення місць пам'яті, які дозволяють ґрунтовно дослідити «білі плями» зазначеного періоду, об'єктивно оцінити події 1937–1938 рр. та відновити пам'ять про його жертв.

Вивчення особливостей уявлень про Великий терор в історичній пам'яті сучасного українського суспільства було здійснено на основі проведеного пілотажного (розвідувального) дослідження за допомогою анкетування. Встановлено, що колективний образ історичної пам'яті про Великий терор 1937–1938 рр. у досліджених має в своїй основі радянські навіювання щодо порушених в анкеті питань (причини масових репресій та їх наслідки, шляхи здійснення, категорії постраждалих), а ігнорування застосування критичного підходу до аналізу джерел безпосередньо впливає на формування ґрунтовних знань з теми. Результати опитування засвідчили суперечливий характер історичної свідомості респондентів, але водночас, повільний відхід від радянськоцентричного трактування минулого.

Отже, історична пам'ять є фундаментом національної самосвідомості та предметом уваги професійного інтересу вчених, активної громадськості, державних діячів. Наукова розвідка дає змогу підсумувати: процес формування української історичної пам'яті про Великий терор 1937–1938 рр. повинен здійснюватися на основі чітко визначеної загальнодержавної політики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

I. Опубліковані джерела

1. Биківня. Від території смерті до місця пам'яті. *Український інститут національної пам'яті* : сайт. URL: <https://uinp.gov.ua/elektronni-vydannya/broshura-bykivnya-vid-terytoriyi-smerti-do-miscya-pamyati> (дата звернення: 11.08.2019).
2. Биківня: Пам'ять заради життя. *Український інститут національної пам'яті* : сайт. URL: <http://www.memory.gov.ua/news/bikivnya-pam-yat-zaradi-zhittya> (дата звернення: 11.08.2019).
3. В Кривом Роге почтили пам'ять жертв Голодомора. *Первый городской* : сайт. URL: <https://one.kr.ua/news/18793> (дата звернення: 15.08.2019).
4. Великий терор 1937–1938 рр.: жертви та виконавці : матеріали міжнар. наук. конф. (Київ, 29–30 вересня 2018 р.). *Інститут історії України НАН України* : сайт. URL: http://history.org.ua/uploads/editor-/files/2018_11/5be172e169aa4.pdf (дата звернення: 31.07.2019).
5. Великий терор 1937–1938 рр.: філософія й інструменталізація, жертви й виконавці, осмислення й історична пам'ять : матеріали міжнар. наук. конф. (Київ, 21–22 червня 2018 р.). *Інститут історії України НАН України* : сайт. URL: http://history.org.ua/uploads/editor-files/2018_06/5b30c17079502.pdf (дата звернення: 31.07.2019).
6. Власов В. С., Кульчицький С. В. Історія України (рівень стандарту) : підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти. Київ, 2018. 256 с.
7. Волков О. В. Погружение во тьму. *Роман-газета*. 1990. № 6. 122 с.
8. Гупан Н. М., Пометун О. І. Новітня історія України. 1914–1939. 10 клас. : навч. посіб. Київ, 2003. 376 с.
9. Дело Сандармоха, или можно ли повернуть историю вспять. *Raam op Rusland*: сайт. URL: <https://raamoprusland.nl/рус/1369-2019-08-14-07-43-07> (дата звернення: 16.08.2019).
10. Деякі питання Українського інституту національної пам'яті : постанова Кабінету Міністрів України від 12 листопада 2014 р. № 684. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/684-2014-p> (дата звернення: 30.07.2019).
11. Деякі питання щодо виконання Комплексної програми пошуку і впорядкування поховань жертв війни та політичних репресій : постанова Кабінету Міністрів України від 17 листопада 2004 р. № 1523. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ru/1523-2004-p> (дата звернення: 25.07.2019).

12. До и после процесса : Воспоминания вдовы Н. И. Бухарина. *Известия*. 9 октября 1988. № 283. С. 3.
13. Доклад Первого секретаря ЦК КПСС Хрущева Н. С. XX съезду КПСС. *Реабилитация: Политические процессы 30-50-х годов.* / под ред. А. Н. Яковлева. Москва, 1991. 461 с. С. 19–67.
14. Доповідь Генерального секретаря ЦК КПРС М. С. Горбачова на спільному урочистому засіданні ЦК КПРС, Верховної ради СРСР і Верховної Ради РРФСР, присвяченому 70-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції, 2 листопада 1987 р. *Комуніст України*. 1987. № 12. С. 3–38.
15. Доповідь члена Політбюро ЦК КПРС, Першого секретаря ЦК КПУ В. В. Щербицького на урочистому засіданні ЦК КПУ і Верховної Ради УРСР, присвяченому 70-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції, 5 листопада 1987 р. *Комуніст України*. 1987. № 12. С. 39–52.
16. Историк Юрий Дмитриев останется под стражей до сентября. *Радио Свобода*: сайт. URL: <https://www.svoboda.org/a/30008379.html> (дата звернення: 16.08.2019).
17. Кульчицький С. В. Історія України : підруч. для 11 кл. загальноосвіт. навч. закл. : рівень стандарту, академічний рівень. Київ, 2011. 304 с.
18. Кульчицький С. В., Лебедева Ю. Г. Історія України: підруч. для 10 кл. загальноосвіт. навч. закл. : рівень стандарту, академічний рівень. Київ: Генеза, 2010. 304 с.
19. Кульчицький С. В., Шаповал Ю. І. Новітня історія України (1914–1939) : підруч. для 10 кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ, 2003. 304 с.
20. Ларина А. М. Незабываемое. Москва, 1989. 365 с.
21. Микоян С. А. Мы – дети войны. Воспоминания военного летчика-испытателя. Москва, 2006. 576 с.
22. Модернізація України – наш стратегічний вибір. Послання Президента України В. Януковича до Верховної Ради України. 2011 р. *Государство для общества* : сайт. URL: <http://www.govfor.com/statistika/123/124/172> (дата звернення: 28.07.2019).
23. Національний історико-меморіальний заповідник «Биківнянські могили». Історичний огляд : сайт. URL: http://ua.bykivnya.org/page/storichniy_oglyad (дата звернення: 11.08.2019).
24. Незаконні політичні репресії 1920–1950-х років в Україні та проблеми формування національної пам'яті : аналітичний огляд. *Український інститут національної пам'яті* : сайт. URL: <http://www.memory.gov.ua:8080/ua/publication/content/1650.htm> (дата звернення: 10.08.2019).
25. Незваные кости. В урочище Сандармох снова появились копатели из Российского военно-исторического общества. *Новая газета* : сайт. URL:

- <https://www.novayagazeta.ru/articles/2019/08/15/81609-nezvanye-kosti> (дата звернення: 16.08.2019).
26. О дополнении Уголовного кодекса РСФСР ст. 58-1а, 58-1б, 58-1в, 58-1г. от 20.7.1934 г. : постановление ВЦИК и СНК РСФСР. URL: https://ru.wikisource.org/wiki/Постановление_ВЦИК_и_СНК_РСФСР_от_20.07.1934_о_дополнении_Уголовного_кодекса_РСФСР_ст._ст._58-1а,_58-1б,_58-1в,_58-1г (дата звернення: 19.01.2019).
27. Обнаружение могил – это суд над диктатурой. Вечер в поддержку историка Юрия Дмитриева. *Новая газета* : сайт. URL: <https://novayagazeta.ru/articles/2019/05/30/80709-obnaruzhenie-mogil-eto-sud-nad-diktaturoy?print=true> (дата звернення: 16.08.2019).
28. Отцы и дети. *Комсомольская правда*. 14 мая 1988. № 112.
29. Очередная провокация фашистских людоедов. *Правда*. 12 августа 1943 г. № 200 (9336).
30. Перелік програм, підручників та навчальних посібників, рекомендованих Міністерством освіти України для використання в загальноосвітніх навчальних закладах з українською мовою навчання в 1999/2000 навчальному році : лист Міністерства освіти України від 27 травня 1999 р. № 3/2-209. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v-209281-99> (дата звернення: 03.08.2019).
31. Питання Українського інституту національної пам'яті : указ Президента України від 9 грудня 2010 р. № 1086/2010. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/10862010-12201> (дата звернення: 28.07.2019).
32. Пометун О. І. Історія України: підруч. для 10 кл. загальноосв. навч. закл.: рівень стандарту, академічний рівень. Київ, 2012. 288 с.
33. Пометун О. І. Історія України: підруч. для 11 кл. загальноосвіт. навч. закл.: рівень станд., акад. рівень. Харків, 2012. 336 с.
34. Про відзначення пам'ятних дат і ювілеїв у 2017 році : постанова Верховної Ради України від 5 жовтня 2017 р. № 1807-VIII. URL: <https://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1807-19> (дата звернення: 30.07.2019).
35. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення процедури реабілітації жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років : закон України від 13 березня 2018 р. № 2325-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ru/2325-19> (дата звернення: 31.07.2019).
36. Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років : закон України від 9 квітня 2015 р. № 316-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/316-19> (дата звернення: 30.07.2019).
37. Про засади державної мовної політики : закон України від 3 липня 2012 р. № 5029-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5029-17> (дата звернення: 29.07.2019).

38. Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки : закон України від 9 квітня 2015 р. № 317-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/317-19> (дата звернення: 30.07.2019).
39. Про затвердження плану заходів на 2017–2018 роки у зв'язку з 80-ми роковинами Великого терору – масових політичних репресій 1937–1938 років : розпорядження Кабінету Міністрів України від 15 листопада 2017 р. № 819-р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/250431868> (дата звернення: 30.07.2019).
40. Про затвердження Положення про Український інститут національної пам'яті : постанова Кабінету Міністрів України від 5 липня 2006 р. № 927. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/927-2006-п> (дата звернення: 28.07.2019).
41. Про заходи у зв'язку з 70-ми роковинами Великого терору – масових політичних репресій 1937–1938 років : указ Президента України від 21 травня 2007 р. № 431/2007. URL: <https://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/431/2007> (дата звернення: 27.07.2019).
42. Про заходи у зв'язку з 80-ми роковинами Великого терору – масових політичних репресій 1937–1938 рр. : указ Президента України від 23 березня 2017 р. № 75/2017. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/752017-21514> (дата звернення: 30.07.2019).
43. Про заходи щодо вшанування пам'яті жертв політичних репресій, похованих у селищі Биківня : розпорядження Президента України від 11 серпня 1994 р. № 98/94-рп. URL: <https://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/98/94-рп> (дата звернення: 24.07.2019).
44. Про надання Державному історико-меморіальному заповіднику «Биківнянські могили» статусу національного : указ Президента України від 17 травня 2006 р. № 400/2006. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/400/2006> (дата звернення: 26.07.2019).
45. Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади : указ Президента України від 9 грудня 2010 р. № 1085/2010. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/10852010-12181> (дата звернення: 28.07.2019).
46. Про перелік навчальних видань, рекомендованих Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України на 2012/2013 навчальний рік : лист Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України від 3 жовтня 2012 р. № 14.1/10-2731. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v2731749-12> (дата звернення: 06.08.2019).

47. Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років : закон України від 17 квітня 1991 р. № 962-ХІІ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/962-12/ed20171215> (дата звернення: 22.07.2019).
48. Про розсекречення, оприлюднення та вивчення архівних документів, пов'язаних з українським визвольним рухом, політичними репресіями та голодоморами в Україні : указ Президента України від 23 січня 2009 р. № 37/2009. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/37/2009> (дата звернення: 27.07.2019).
49. Про створення Державного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили» : постанова Кабінету Міністрів України від 22 травня 2001 р. № 546. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/546-2001-п> (дата звернення: 25.07.2019).
50. 5 серпня 1937 року. Початок Великого терору. *Український інститут національної пам'яті* : сайт. URL: <http://www.memory.gov.ua/news/5-serpnya-1937-roku-rochatok-velikogo-teroru> (дата звернення: 10.08.2019).
51. Разгон Л. Э. Непридуманное. *Юность*. 1988. № 5. С. 5–40.
52. Разгон Л. Э. Непридуманное. *Юность*. 1989. № 1. С. 19–32.
53. Разгон Л. Э. Непридуманное. *Юность*. 1989. № 2. С. 34–61.
54. Разгон Л. Э. Плен в своем отечестве. Москва, 1994. 426 с.
55. Реєнт О. П., Малій О. В. Історія України: підруч. для 10 кл. загальноосвіт. навч. закл. : рівень стандарту, академічний рівень. Київ: Генеза, 2010. 238 с.
56. Рік жертв Великого терору: вшануймо пам'ять репресованих. *Дзеркало тижня* : сайт. URL: https://dt.ua/history/rik-zhertv-velikogo-teroru-vshanuyemo-ram-uat-represovanih-243654_.html (дата звернення: 30.07.2019).
57. Рыбаков А. Н. Дети Арбата. Москва, 1998. 244 с.
58. Рыбаков А. Н. Дети Арбата. Страх. Москва, 1998. 271 с.
59. СБУ розсекретила лише 10% архівів КДБ. *BBC News Україна* : сайт. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/ukraine/2010/03/100317_sbu_archives_bt (дата звернення: 28.07.2019).
60. Сверстюк Є. О. Вінниця: злочин без кари (Документи, свідчення: Матеріали про більшовицькі розстріли у Вінниці в 1937–1938 рр.). Київ, 1994. 333 с.
61. 17 травня – День пам'яті жертв політичних репресій в Україні. *Посольство України в Канаді* : сайт. URL: <https://canada.mfa.gov.ua/ua/press-center/news/36479-17-travnyadeny-pamjati-zhertv-politichnih-represij> (дата звернення: 30.07.2019).
62. Солженицын А. И. Архипелаг ГУЛАГ. Т. 1. Москва, 1990. 432 с.
63. Солженицын А. И. Архипелаг ГУЛАГ. Т. 2. Москва, 1990. 241 с.
64. Солженицын А. И. Архипелаг ГУЛАГ. Т. 3. Москва, 1990. 217 с.

65. Солженицын А. И. Один день Ивана Денисовича. *Собрание сочинений в 30 томах. Т. 1. Рассказы и Крохотки*. Москва, 2006. 672 с. С. 15–115.
66. Струкевич О. К., Романюк І. М., Дровозюк С. І. Історія України : підручн. для 11 кл. загальноосв. навч. закл. (рівень стандарту, академічний рівень). Київ, Грамота, 2011. 320 с.
67. Телеграмма НКВД УССР Н. И. Ежову. 9 сентября 1937 г. *Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы. Т. 5. 1937–1939. Кн. 1. 1937*. Москва, 2004. С. 362.
68. Турченко Ф. Г. Новітня історія України. Частина перша. (1917–1945 рр.). : підручн. для 10-го класу середньої школи. Київ, 1994. 344 с.
69. Турченко Ф. Г. Новітня історія України. Частина перша. 1917–1945. 10 клас: підруч. для серед. загальноосвіт. шкіл 2-е вид., виправ. та доповнене. Київ: Генеза, 1998. 384 с.
70. Турченко Ф. Г. Новітня історія України. Частина перша. 1914–1939 : підруч. для 10-го кл. загальноосвіт. навч. закл. вид. 3-тє, виправл. та допов. Київ, 2001. 352 с.
71. Турченко Ф. Г. Новітня історія України. Частина перша. 1914–1939 : підруч. для 10-го кл. загальноосвіт. навч. закл. Вид. 3-тє, виправл. та допов. Київ, 2003. 352 с.
72. У Биківні, ймовірно, поховані до 100 тисяч жертв репресій – Порошенко. *Укрінформ* : сайт. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2703304-u/bikivni-jmovirno-rohovani-do-100-tisac-zertv-represij-porosenko.html> (дата звернення: 30.07.2019).
73. Ян Гамарник : Воспоминания друзей и соратников. Москва, 1978. 191 с.
74. Янукович сказав депутатам ПАРЕ, що Голодомор – не геноцид. *УНІАН* : сайт. URL: <http://eunews.unian.net/ukr/detail/193461> (дата звернення: 28.07.2019).
75. Pidhainy Semen O. Graves of Mass Murder Victims. *The black deeds of the Kremlin. A White book. Vol.1: Book of testimonies*. Toronto, 1953. P. 413–438.

II. Література

76. Арендт Х. Джерела тоталітаризму. Київ, 2005. 584 с.
77. Археологія вбивства. Таємні цвинтарі НКВД у Харкові та Биківні. *Український тиждень* : сайт. URL: <https://tyzhden.ua/History/60528> (дата звернення: 12.08.2019).
78. Баханов К. О. Теоретико-методичні засади трансформації сучасної шкільної історичної освіти : автореф. дис. ... д-ра пед. наук. Київ, 2007. 43 с.

79. Білокінь С. І. Биківня і Вінниця в історіографії терору. На еміграції. URL: <https://www.s-bilokin.name/Terror/Bykivnja/Emigration.html> (дата звернення: 11.08.2019).
80. Бондар В. В. Державна політика історичної пам'яті в Україні 1990–2000-х рр.: основні тенденції. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2013. Вип. 23. С. 377–400. URL: http://history.org.ua/JournALL/graf/graf_2013_23/19.pdf (дата звернення: 19.07.2019).
81. Васильєв В. Ю., Подкур Р. Ю. Організатори та виконавці масового вбивства людей в 1937–1938 рр. : долі співробітників Вінницького й Кам'янець-Подільського обласних управлінь НКВС. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2015. № 1 (44). С. 48–120.
82. Васильєв В. Ю., Подкур Р. Ю. Радянські карателі. Співробітники НКВС – виконавці «Великого терору» на Поділлі. Київ, 2017. 240 с.
83. Верт Н. Террор и беспорядок. Сталинизм как система. Москва, 2010. 447 с.
84. В'ятрович: Відкриття архівів обеззброїть політиків. *BBC News Україна* : сайт. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/ukraine/2009/12/091219_vyatrovych_archives_ie/_is (дата звернення: 27.07.2019).
85. Галузевий державний архів СБУ : путівник / упор.: В. М. Даниленко та ін. Харків, 2009. 136 с.
86. Гирич І. Б. Українська історична пам'ять, шкільні підручники і освіта. Ч. 3: Від постановня національного дискурсу до кінця ХХ ст. *Україна модерна* : сайт. URL: <http://uamoderna.com/urok-istorii/hyrych-ist-pamiat-osvita-3> (дата звернення: 01.08.2019).
87. Данилюк Ю. З., Рубльов О. С. «З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ». *Енциклопедія історії України*: Т. 3: Е-Й / редкол.: В. А. Смолій та ін. Київ, 2005. 672 с. С. 179.
88. Калакура Я. С. Національна пам'ять: історіографічний контекст. *Національна та історична пам'ять : зб. наук. праць*. 2012. Вип. 4. С. 30–41. URL: <http://www.memory.gov.ua/sites/default/files/userupload/zbirnyk4.pdf> (дата звернення: 19.07.2019).
89. Киридон А. М. Історик та політика пам'яті: «розщеплена ідентичність». *Чорноморський літопис*. 2010. Вип. 2. С. 116–121. URL: http://history.org.ua/JournALL/chornlit/chornlit_2010_2/chornlit_2010_2.pdf (дата звернення: 18.07.2019).
90. Киридон А. М. Конструкт «колективна пам'ять» у фокусі часу: теоретичний дискурс. *Український інститут національної пам'яті* : сайт. URL: <http://www.memory.gov.ua/publication/konstrukt-kolektivna-pamyat-u-fokusi-/chasu-teoretichnii-diskurs> (дата звернення: 21.07.2019).

91. Киридон А. М. Концепт – історична пам'ять: варіативність дефініювання. *Україна – Європа – Світ. Міжнар. зб. наук. праць. Серія: Історія, міжнародні відносини.* 2009. Вип. 3. С. 112–116. URL: <http://journals.uran.ua/index.php/2225-/3165/issue/viewFile/5518/1974#page=112> (дата звернення: 21.07.2019).
92. Киридон А. М. Політика пам'яті в Україні (1991–2015 рр.). *Україна – Європа – Світ.: Міжнар. зб. наук. праць. Серія: Історія, міжнародні відносини.* 2015. Вип. 15. С. 244–250. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ues_2015_15_24 (дата звернення: 21.07.2019).
93. Колесник І. І. Історична пам'ять: аналітична модель. *Національна та історична пам'ять : зб. наук. праць.* 2012. Вип. 4. С. 19–29. URL: <http://www.memory.gov.ua/sites/default/files/userupload/zbirnyk4.pdf> (дата звернення: 19.07.2019).
94. Коник А. «Історична пам'ять» та «політика пам'яті» в епоху медіакультури. *Вісник Львів. ун-ту. Серія журн.* 2009. Вип. 32. С. 153–163.
95. Конквест Р. Великий терор: Сталінські чистки тридцятих років. Львів, 2009. 880 с.
96. Кулик В. Націоналістичне проти радянського: історична пам'ять у незалежній Україні. *Історичний портал* : сайт. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/istoriya-i-pamyat-vazhki-pitannya/379-volodymyr-kulyk-natsionalistychne-proty-radiansko-ho-istorychna-pamiat-u-nezalezhnii-ukraini> (дата звернення: 22.07.2019).
97. Любовець О. М. Місця пам'яті: інструменталізація поняття. *Національна та історична пам'ять : зб. наук. праць.* 2012. Вип. 5. С. 107–112. URL: <http://www.memory.gov.ua/sites/default/files/userupload/zbirnyk5.pdf> (дата звернення: 18.07.2019).
98. Маклюк О. М. Історична пам'ять та політика пам'яті в умовах трансформації Центрально-Східної Європи. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету.* 2011. Вип. XXX. С. 223–232.
99. Методологічні виклики у студіях пам'яті: на прикладі вивчення політики пам'яті щодо ОУН та УПА в Україні. Матеріали Методологічного семінару (Київ, 23 лютого 2017 р.). *Інститут народознавства НАН України. Відділ антропології* : сайт. URL: <https://social-anthropology.org.ua/seminars/metodolohichni-vykylyku-u-studiyakh-pamyati/> (дата звернення: 19.07.2019).
100. Нора П. Всемирное торжество памяти. *Неприкосновенный запас.* 2005. № 2 (40–41). URL: <https://magazines.gorky.media/nz/2005/2/vsemirnoe-torzhestvo-pamyati.html> (дата звернення: 11.08.2019).
101. Нора П. Франция–память. Санкт-Петербург, 1999. 328 с.

102. Подкур Р. Ю. Реабілітовані історією. *Інститут історії України НАН України* : сайт. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=reabilitovani_istoriieju (дата звернення: 22.07.2019).
103. Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст. Історичні нариси / відп. ред. В. А. Смолій. Київ, 2002. 952 с.
104. Путилова Е. Г. Концепция «мест памяти», или актуальность коммеморативной бдительности истории (на примере произведения П. Нора «Франция – память»). *Когита!ру* : сайт. URL: <http://www.cogita.ru/a.n.-/alekseev/kontekst/koncersiya-abmest-pamyatibb> (дата звернення: 18.07.2019).
105. Романець Н. Р. «Винні у тому, що... німці» : репресії проти німецької національної меншини Дніпропетровщини (1920–1949-і рр.). Ч. 1. *Міста і села Дніпропетровщини у вирі політичних репресій*: зб. ст.: у 5 т. Дніпро, 2017. Т. 5: Репресії проти національних меншин на Дніпропетровщині / уклад.: Є. І. Бородін, О. В. Каїнова, Ю. В. Пшеничний, Н. Р. Романець. 2017. 220 с. С. 29–84.
106. Шаповал Ю. І. Биківня: матеріалізація історичної пам'яті. *Дзеркало тижня* : сайт. URL: https://dt.ua/SOCIETY/bikivnya_materializatsiya_istorichnoyi_pamyati.html/ (дата звернення: 11.08.2019).
107. Шаповал Ю. І. Про минуле – заради майбутнього. Київ, 1989. 408 с.